कौस्तुभटीकासंवलित व्याख्यानम्

२।४ आह्निकम्

७४

४० पत्राणि

कौस्तुभटीकाखंडित । तृतीयाह्निकप्रभृति

१४..

नं. ८४

कष्टंतत्वमितिवाच्यं अत्वंताधिककालव्यवेधयास्य त्वाधिककालस्यैवांतरतमवीततश्चवलीकेव्यव
लरातः । न धास्फलस्वधनस्याद्भुसलस्वचनसमोनचतुः सलस्वचनइतिभावः ॥ यरोसिद्धिरित्यादिः ॥ यसाए
।गमननमतांतरमाहत्तायत इतिमाद्येभावेअप्रद्धितीयेऽप्यविकरणोवातेतिजनेडेइत्यादिः ॥ नान्विति ॥ तथा
वश्रवणार्थस्येतिभावः ॥ यवनोरितितस्यातेनसूत्रस्योपवनोरितिमर्थः ॥ सातः ॥ आकारांतात्पूर्वेणान्वयः ॥ वे
नेतिपाठः ॥ लुपातिक्षुवंन्यपथोरस्त्रादंतेभ्यो धातुभ्यः कप्रत्ययः स्यात् हाभ्यांपिवतीतिद्वियइत्यादिः ॥
तदभावेनिडुलकरणोनेतिभावः ॥ नन्वेवकत्वनागौरवमततआहनिषादेतिन्यायस्वरूपंप्रागुक्तं ॥ श्र
वणार्थत्वेप्रवाचोक्तं रोष्यमाहडकारस्येतिनथावनतश्रवणांनतथाऽप्रयोगात्वस्तुतस्तुविस्पष्टमिदं
एवं सत्यकारादिघापिततएवगुणाभावादिरित्याशेत्तायकोऽङ्गावननतस्वंडनाश्रियापसवैयथ्योपत्ते
नित्यत्वेनपरिहारस्यवास्तवत्वेनतत्रोक्तावपिप्रकृतेप्रकृतायांशिखावुक्तिविशेषवीर्थगतस्तंतदसंभ
वेनतत्राभ्युपगमः ॥ एतेनानित्यत्वेनपरिहारस्यानन्यगतिकत्वेनसतिगत्यंतरेतदभ्युपगमस्यान्याय्यत्वं
हारि । सूत्रेतुगत्यंतराभावतत्राश्रितमितिनारायणोक्तापयातंमंगारेतदभ्युपगमस्यान्याय्यत्वे हेतु
रुक्तेतथापाठेनपरवंपक्षासिद्धानयोरुक्तत्वात् ॥ अपि सानुनासिकापदंतोज्झप्रसंगादितिअंतरत

मयरिभावयागुणानामभेदकतयावेतिभावः इमभावममज्ञानन्न श्रेष्ठः तेनन्वेति तंभावः माहयरेतियो
न्यशेतिकशविसानुनासिकोपि स्यादित्यर्थः इति पूर्वपस्य समासौ केपरदंडिनाराय याप्तर स्वृत्या
घनुरोधेवसमासे एवीति इति समाधि समासोः व सुतस्तवितामिदं यरहय शब्देनवाय दृष्टिव
तंरूपंघयोगस्यंतस्यतत्र ग्रहणं स्थानेजायमानपरः किं गुणाकइत्याकांक्षायामंतरतम परिभाव
योभयगुणाकः प्रकृतेचोभयांतरतमासंभवात्परशब्देन यगुणात्मकस्यो परिथनिस्तगुणाएवम
विघ्यतेतिपररूपेणाणुजोभविष्यतीतिभाष्याशयात गुणानांशाब्दत्वादेव कृदन्तरूपत्वाभावेनरूप
ग्रहणेनवाव्ययसंभवात्र अतएवरूपग्रहणाविंयायथाजनमितिमनोरमायांस्पष्टम् अधिकंशब्द
रत्नेस्पष्टं एवंवक्षेयदायुक्तमपिवितंमितिबोध्यंतदाहेतिदिगितिप्रकृतमुपसंहरतितस्मादिति पु
रमप्रकृतमुपसंहरति एवंचैति फलत्रयात्मपधाविद्वोवेत्यर्थः सायकेनेवेतिः तदादिनैवेत्यर्थः गामे
रेतियतइत्यादि अयुइतिसमप्रत्याजनेइत्पतोऽन्ये प्रथयितुश्पनइत्यत्रानुवर्तमानोऽगमे रथिवक्त एम
व्युद्धत्यर्थः गामेश्रोतिः असतिडिवेइतिशेषः अांतयेतः स्थानतअांतर्येस्यवलवत्वात्ओकार इतिमकार
स्योघात्वादितिभावः इतिभाष्योक्तिसमाधानतत्रशंकतेनान्वितिःइत्येवेतिइात्यममेवेत्यर्थः षष्ठितेनेति॰ अ

नात्यं तेतिसूत्रे एवेति भावः प्रकरणोऽयमुक्तिस्तु प्रकरणमभेदस्वतायन्न्यात एव रामस्थेत्यस्यानुहन्ति सव
कोस्त्रेरवः सफलः तावत् आदौ विनिवोदमित्यत्रान्वयः अत एव रामस्येत्यस्यानुहन्ति सवकोस्त्रेरवः
सफलः तावतः आदौ विनिवोदमित्यत्रान्वयः तत्र चेति तस्य चेत्यर्थः तस्मिन्सतीति वा एवमापि कुक्त
सिद्धावधितत्र जन्येष्वपीति सूत्रे० वमग्रेपि० रूपपीति उभयेत्यर्थः अपि स्वयं स्वंतत्ररोरिसमुदाय
कः अत एव सर्वेयदसंगति० ऊर्जमयिवेशधापमानात रचनस्यारातत्रेत्यमाह दर्शाति अत एवं दर्शपर्या
तिश्रायुक्तसंगतिः रते मागेतदनुक्तिस्तु एवमानुपर्व्यभावात् कस्यापायकावाधेति वा स्यंतत्रे केरीतगोध्व
एवः वार्त्तिकमिति इदमुपलक्षणात् श्रंतेति सूत्रस्यानन्त्यानां सूत्रे त्रयोरित्यादिवार्त्तिकाभावाधितेषामवो
त्मयं युक्तत्वातः प्रागवसाहछियमातांचेति एवंच गागेरपीतिः भाष्यस्यान्येभ्योपि दृश्यत इति वार्त्ति
केनेति भावः इतिकथनं विवरणाकारादानां तात्पर्यतो युक्तसगमेरतिके स्माचिदुक्तं ननु यथाश्रुतमिति
वोध्यं नन्वप्यपीत्युक्तमाउययदंतरे एवस्थानधातंतराद्दृत आहान्येभ्योपीति तत्र केयूटाद्युक्तं कमेयु
को प्रसौत्रगमेऽविधानं सोऽजहितस्य कथमवकाशः तथापि कर्मजननेहृन्तरीसन्याजने ऽ इति सौत्र
मेवऽविधानं जनावनर्थकं सति गामेरवोनकल्पयतिन च व्यंजस्य गुणाभाववत्तायने मुखापकस्यास्त

2

मस्यात्मनस्तत्कल्पत्वमितिवाच्यं श्रुत्यन्तरप्राप्तानियमवाहान्गुणकल्पनि। इति कल्पनायेक्षयास्वस्याम
नो विधिकल्पनालाघवात्तनवैव मन्येभ्यो धीतिवार्तिकं व्यर्थं डुविधि साम र्थ्य प्रयं वार्थे लाह्रितिना
तायरोग्रकेत्र्यन्येव योत्यनेननजनेड्ः किंत्वन्यत्रा धीतिप्रकरणांतरस्य वार्तिके नैवेतिकर्थेजनेडे वि
धान मन्त्रलिंगेन वोक्त रीत्या मतस्यैव प्रयंवः तथाहि सति जनेडे स्यान्न तैविधानाक्रमेर पिंडो न्नतेए
वस्या न्नकान्तांतरेह श्रुपतेव ग्रामंगदस्यापि ग्राम गाइति सुवो स्यिन तो विधानाक्रमे रपिंडो न्नते एवेस्यो
गः न च नहि हिंनगोऽ गो गुहत्वयगाइग्मादौ भूते गैन स्यादिति वाच्यं ग्रते मादिइ स्यकाललानधिव्या रात्का
लत्र योपिज्ञानमानत्वे न भ नेपि फुलमत्वात् अतै स्वत योन प्रयंवः प्रयंचिभावः तथाहि सति प्रकर
णाभेदानर्थकांव एव प्रकरणोहि युतोऽग्रहणानकार्यमितित्वा यवमपि भवतिनवा हृशो ग्रहणात्का
रकांतरेस्वकाव्यांतरे धीतिप्रुक्तः प्रयंचप्रयंविभावइति वाच्यं ग्रते मादिना प्रतिपदोक्ते पार्वकालि
कत्वाद्धतोपि हे संभवतिहि प्रपयिग्रहणानुसरणात्यव्रतम्त्वाच्य या ग्राम्यान व सरात्तः दश्यपिग्रहणा
दिकं हि यत्रार्थप्रतिपदोक्तंलक्षणांतातिमसंग्रहाय प्रवर्तते भान्यत्र न संभवति च काङ्क्षाभेदो ने मणों

रास

त्वात् च प्रयंच प्रयंविताथिनो वितानिरर्थकानुवाकल्पनापान्यानर्थकापरत्ययोपत्वात्गामेरयोति भा

धानन्स्त्रंहे यमितिनारायणगुरूक्तं चायासंतस्माद्गुणांश व्यंजननिवृत्त्यर्थमिदमितिमा ह्यामि मतं यु
क्तं इति सिद्धं एवं स्थिते नारायणग यनुरोधेनाहननिपातादिना एवमपिगमेस्स्यैव विधानेपि: विवेच
नितत्रमस्य गुणोनोकारेऽनइतिपररूपेणागोरूपसिद्धिरिति भावः स्यायित्वादिति तथा च गुणेन मा।
त्रिकेऽकारेऽकृते सत्यगुणस गेऽइतिवन्नगासिसिद्धिरिति भावः नसाहतस्मादिति नहेतोरेवेतिन्यायेना
हकिंवेति: यद्यपितदृहिवत्रडोर्दितं ज्ञापकं औत्यपि कृतेप्राग्गुणे रोन्यानस्थमान्त्रिके गुणोऽकारे द्विम
रत्यरूपेवतासिद्धेः ओकारस्तनेति उक्तमेवेतिनारायणोनोक्तं तथापि उक्तार्थज्ञापनं विनानतस्या
ज्ञापकत्वमिति प्रन्यपेनमस्पो ... राभावक्ता यनायेक्षयाव्यंजनस्य गुणाभा घसताय्नेत्वा यवं सा
मान्ये प्रमाणानां पक्षपातउपस्यानुग्रहस्वेत्या शयेनाहडो प्रसयेति एवोऽस्यर्थे अत एवान्य
न्यथाविचैवेति: हियतः स्यानेतरेतिः स्त्रादित्तियावता सानुनासिकइतिनथा च गोयय सोरि
त्यादिनिर्देशाविरोधे यातिभावः विचानासितिनच गोत्त्रियोगोयय सोरित्यादिनिर्देशान्निरनुनासि
कएवांन्यथा तहिरोधायत्तिः स्यष्टैवेतितदुक्तं पुक्तमितिवाच्यं सोत्रत्वेनतस्पोययत्तेः एवमपि वित्र
गुवित्रग्वादिस्यादावुवङयतेम्घकायीद्वानीमनुनासिकयाठाभावेननतथाद्व्वचलावःऽत्यादेना

मव्युत्पन्नत्वस्य सिद्धांतयातथोक्तेर्विंपत्वाद्वेतितन्वमिति भाष्यं युक्तमेव तद्दहि दीर्घीति: अत्र भाष्येःव
इतिनारायणात्स्वः इतिसूत्रस्थसमासो एवं च भाष्यकारस्याभिमतफलमयुक्तं न च द्वित्वाभावेऽका
रोस्सारणासामर्थ्योत्तररूपवाधित्वात्सर्वेदीर्घा यति: अन्यथाऽऽमात्रमेव वाच्यं: व्यंजनस्य गुरो
नरूपसिद्धेरिति वाच्यं अनुनासिके गुरोस्तस्य पुनः पररूपेणाशुद्धाकारस्थानस्य साफल्येन।
शिर्वार्थस्यत्वस्य द्वैवत्वेन परत्वात्तद्वाधकपररूपस्यैव प्रवृत्ते: अत्र सम्प्रकारेप्रत्ययेन सहाङ्कुणापु
तच्च: अतएव व्याप्तोक्ति: सफलानवसति गुरोषत्व इति: शास्त्रातिदिष्टेऽइस्सनेतिदीर्घो यणि: कायो
तिरेशेतस्याव्यातिदेशायणिरिति वाच्यमस्मलीन्यतहेत्यास्मरप्रायेः न चातदव्यातिदिश्यते: सामान्या
तिरेशोविशेषानतिदेशात: तस्यञ्चलादिसलिमित्तकत्वात्कथमन्यथासत्यपिपुंस्त्वेतनियतीतिप
त्वाश्लिष्ठसरोदोऽभावात्नचसन्वरतिसमान्यतादतिशिष्टेनेट: सम्प्रयोगेऽस्मिस्स्यवव्यांतत्वेनोद्वत्वस्या
प्यप्रसंगात: नचपृच्छतादत्ताविलासस्यूह: चष्ट्या: संबंधमात्रार्थके तेन सन: सनिवकार्यमात्र एम
स्यसंग्रहात एवं वड्लेत्नायकसम्यक्रूड्पितरान्तरेत हूरितिषाय प्राचोक्तं तन्नरोषमुद्धत्तुमाहया
लितिइति: यं सन्व वीत अर्ध धातःकत्वाद्यर्थमिति भाव: तेतेऽश्रऽउऽइतीतितततऽऽऽरस्यत्राद्वित्वापरत्वा।

।कृ रोरुद्धिः पररूपे च तऽ इत्यिजातेऽस्मयवर्गो गा स नं तत्वा द्वित्वाप्रा प्तौद्धिर्वचनेचेति रूपाद् इ श्रोत्रस्यां
तोऽचादेशेन्प्रोक्तारमानीयतो हिलेऽभ्यासरूप स्व च स्वरूपस्याचनं तथा सर्व कार्य रित्यादाविवोकारस्य
द्वित्विनिमित्तत्वेन द्वितीय यरस्य स्यातानि रेश्शेन भेरे तं रुऽ इति स्थिते सन्नंतत्वाद्वित्वे तं तं चकरीत स्थिति
रितिभाव: द्वितीयेऽज्ञनेनैव सर्वोमितिन रूपातिरेश्शाद्दिप्र हितोरितिप्राप्नुत्ते से धाभावा दाहाम्पाधेतिः ते
नैवद्वित्वे सन्न्यऽनेरिम स्या प्राप्तम्याऽस्मा स संज्ञायाम्च भातान एका चो द्वेऽइति प्रकार रतोप्नको द्वित्वे एव तेन
तद्विधानान चावेष्ठ रूपाक्षिद्विः यश हवे यीसिभाव ऽ य पत्तौरितिपकेऽत्यदा हेत्ना मित्यत्रातयरत्वाम
परमत्वा प्रकृतो भाव्य मानत्वेनागुदिरिम स्या भेर कृत स्वजातिपक्षस्य वा प्रकृते श्रुहोघार गाधतत्र
निरलोनास्मिकता प्रुक्ताः प्रकृतो तल इदिनित यरत्वा तन्म स्नेरां तरतम्पाः स्नुनासिका एव युक्त इति स्यां
तदाप्ती एतेन नास्मिकायतिलन निषेधः निषेधात्प्राप्ताया नानुभवात निमित्तत्वानिषेधे कायो नुभव
निश्चयस्तत्र सति सऽद्गुनो न्याश्रवाक्यो भेति रत्नाकरोक्त मपास्तम मकारस्य तत्वाश्रयत्वात् इ ऽ इति व
नपुंसक निर्देशाः तेन विभक्ति प्रवराणां नायाघं यदि पि सः गामे प्रेष्ठति पर्वेग्रं यविरुद्धमित्यमिति तद्यत
तत्र गुणाशब्देनाविधानेन केवलस्थाव यदपि मुरतानाम भेदकत्वपि नदोषः सम्मतरइत्यनेनसा

५

निरस्त्रान्तद्रुतिप्रसक्ते च गोतो विशेषणत्वेन रुद्धस्यैव विधानादिति तन्न दयिनविधेयाणामिन्नस्थलेष्वाभे
दकत्वांगीकारात रतिदिकद्धितो येपोलिङ्पयवेरित्यस्यानुषंगः अत एवाधिकथमित्यत्र आह वसु
रितं कुश्रेष्वेति सत्रे वा कारा घोद्विचेत्यतो द्वेदृत्यनुवर्त्तते भ्वातो कुद्धि तं चूरत हलादिः शेषादिः
नरव ताशीनामभ्युस्पनत्वान्नेरपदांतस्याहठरिति अभ्येभ्यो धीति सत्र प्रयं व भर्त्तेन घुतिम सिन्नु हो तीता
ह वेतिवार्त्तिकेनास्यासिद्धिः तत्र हिवादक्षिपदी घोऽनुवर्त्ततो श्रादिनाशियद्धित्या रिपरिपहः हृ
वः ष्वत्ववद्वेति सत्रे गार्भिक पदीर्घः ष्वत्वद्वावश्च विधीयते जहोतेरिति व्याख्यानतस्मिन्दोषात्कांत
यपिरः श्रोदित स्पत्तायकमवादिने स्तायते तथापि नायंतस्यार्थो श्रयितरतदाशयः प्रदर्श
कस्यान्यस्येति सिद्धांत रित्येव योजनमुचितं सोपिताद्दशान्वे दस्तुत थाउभय थाप्यन्तयोरेषा
मत्वादाम्यासं संज्ञा न स्यात तत्समादीरुशार्थाभ्युपगंतव्यः संज्ञाभावः कार्थप्रमाणमाहात ए
वेति कार्थस्वीकारादेवेत्यर्थः धावितितदेतदिस्यादिः ननु समवायो विशिष्टावित्यत्र श्यविनि वि राम
विकरणाविशिष्टस्य लिट्रयरस्याणस्य समवधिनः प्रथमं कार्यः प्राप्तिद्वित्ववारणाय धातोरेकाच् ग
मावश्यकं मितिचेन्न हंस समवायवचनेनैव किंवित सिद्धत्वादत आह सा यासि कमितीति समभ्य स्यासो

योगोयेन स संन्यासः सूत्रार्थबोधस्तत्प्रयोजनं यस्य तत्सांन्यासिकं एवं च धात्वक्रियाद्वितीयद्विवेदत्त्वप्र
लाभार्थे चा तद्ग्रहणमिति भावः भाष्यमिति संगच्छत इति शेषः नन्वेवमप्यत्रेऽनुक्ते फलमस्ती
ति कथमुक्तार्थसिद्धिरत आह देच इति व्याख्यातत्त्व इति गोभ्यामित्यादि द्वारताहृयतेऽयमपि स्यायदे
शग्रहणेनैवासिद्धिः स्यादिति भाव अत एवाह ष्यङितिः ष्यङः संप्रसारणविधीत्यर्थः ष्यङः संप्र
सारणमिति सूत्रं भाष्य इति यावत् भाष्येति उक्तेत्यादि च स्तुतन्तु अग्रं च वदन्तीत्यादि विंशांऽुणा ही
नामप्यनुपपत्तिप्रसंगी कारात् अत एवः धात्वधिकारीयद्विवेदत्त्वर्थः स्थानिनप्रयोजनं जुड्डुरित्यत्रा
यथ्यास्थानेपित्तत्रदाशीर्ग्रहणाद्वयमेवेति द्वितीये पितर्थेवेतित दापितत्रातस्य न फलं सांन्यासिकं
मित्यस्य मुत्पत्तिसैव ग्रन्थेस्तुलिटीत्यादि ध्वोठविशेषणत्वं यथास्यात् अथ मेकाजन्तिशेषणत्व
मा भूदिति तिथा हि सतिपपाचेत्यादि चेव स्वान्नतजनागोरत्यादीऽइति ध्वोध्यंः न दाहोतदि गिति
मत एव नाराय णायंतत्वमाह किंवेतितथैहापि द्वको गुणोति विषयेपिः ठकार्येतिपाठः तद्दभय
विधेयमाह गुणोतिचारीति स्थानगुणाप्रमाणात्तर्थे सत्वादितिभावन्नभवीतिद्वाविति धिसा
व्येपि सर्वातर्याभावात् तमग्रहणाबाधितवद्भुत्वस्यापि विवक्षितत्वा स्थनासिकवदितीभावः यातः

ईष्टं तेनिरिद्धस्थानिकस्वेनैतोलोंतोमश्च्यात्यात्वोत्विदोविशेषघत्वार्थेऽत्रलोंमपरिभाषघापरस्त्वात्स्था
नेतरतमपरिभाषयाबाध्यत इतित्राति प्रसंगो दवीय इति रत्नाकरः तत्त्वकार्यकालपक्षेयत्वेस्यै
वासमातसमत्वेयिनेनेन्याहोसमप्रावोशसंभवेनाविरोधभावाद्वोत्पाद्वैवंअनेकविधांतर्यग्रह
तोगुणातिविकाराद्विवाधप्रपञ्चेत्यर्थः। अत्राहि घोषसंवारनादस्य प्राशामन्यत्रस्पष्टतमत्र
हतोनामेवाविधांतर्यत्वंभवेतद्गुह्रणस्यप्रकृतेत्वबोधः नादितिभावः लाभान्मिति स्यातामितो
तिशेषप्रमाणांतर्येति पुत्रसुयेनित्यतोयासमासः प्रमाणात इतियाऽत्सुपूर्ण एवस्पघस्यदद्गतिग्र
माणातआंतर्यभावेनकारेगुणाप्राप्ते इत्यत्र यत्लाभावाबतद्देयथ्यं अकारस्यगुणसत्त्वाव
नोगुणाइत्याहोक्तिंरेगुणीताथ्यीतिभावः ननुगुणाश्चस्यवस्तुतोबाधप्रपलेवचनावपि स्यानार्थ
गुणेत्यत्रगुणशब्देननम एवविं तस्यकेरतयातिरिक्तंधर्ममांत्रमित्यन्यत्रस्पष्टं एवं टावाह्यप्रपल
सामप्यबसाम्यंतरंप्रपलसाम्यमधिप्रयोगकेअनतएवरामेष्विपादौनकारोम एवं चुवाह्यम
पलसाम्याभाआंतर्यस्याविवक्षणोपि एवस्यातामित्यगोयोज्यः स्यातामेवेत्यर्थः स्त्रम गम
तेस्थानप्रपलेक्याततमपांतरतमस्यकरणादित्तिभावः मारणात्वादितिमिति पारिणानिशिशा

परिग्रहः गुणोत्थप्रयत्नस्थानं च कुत इत्यपि एवमग्रेऽपि ः विवक्षितेति बाह्यप्रयत्नसाम्येऽप्युत्पादिः तत्तिसंभवे
पावत्प्रयत्नसाम्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः तरत्नेति हं हे वर्तिपदार्थकत्वात्रिष्वेधमस्योरप्रिप्रकारत्वा
त्तस्मरहे भावप्रत्ययः विघेरितिस्थानतप्राप्ततयभावेनोकारस्याप्यप्राप्तेरनस्मादाभ्यंतरप्रय
त्नभेदेऽपिबाह्यप्रयत्नसाम्यागुणादिप्रवृत्तेरिति भावः एतेनेकारायवशेवारिताव्यमित्यपा
स्तं: नन्वेवं विनिगमनाविरहाद्यंजनेनगुणप्रवृत्त्यापि एतेनेकारायवंशोवारिताव्यमित्यपा
स्तं: नन्वेवं विनिगमनाविरहाद्बोधिसाफल्यमास्तां किं चोशितेप्युवर्ण्णादिविधप्रयत्नसाम्याभावेपि
नेताचेतेत्यादिखदीर्हितेप्यत्राकिंचित्बाह्यप्रयत्नसाम्येननतदापत्तिरेवातआहजेयइतिः आदि
नाप्यदोजवइत्यादिसनिनिहृदगिदेत्यादिनेतिभावः वस्तुतस्तु किंचेत्यादिवितंस्थानेतरत्नमे
इतिसप्तम्यंतपाठस्यभाष्यप्रत्याख्यातत्वेनैवं दुर्ववोतः किंव संग्राहकवाक्यप्रागुक्तरीत्यास
मावेशेनातिरोवेयिद्धयप्रुतत्वस्यसंस्कारकेदमितेत्यादिविषयकेविरोवेनयरत्वात्पातर
स्याबाधात्ः किंवपदर्वकस्येत्याकांक्षायामलोतेप्स्योपारिथतिरनंतरस्थानितायेतद्रुपरि
थतिः कोयेत्याकांक्षायामितितदनुरोधेनयथाकथंचिदातद्ग्रहसमवाद्देतत्स्वाङ्गरितिप्रा

६

पुक्रमंलक्ष्यानुरोधेन सति संभवे यावत्प्रयत्नसाम्यमनुसरणीयपि असंभवे क्वचिदात्यसाम्या
भावेपि आभ्यंतरसाम्येन कार्यं एवं दाभ्यंतरसाम्याभावेपि बाह्यसाम्येन प्रवृत्तिरित्यर्थः स्यैवु
निर्देशादिनात्राप्यतत्वेनोहितेत्यत्र दोषस्तावदस्यावनिर्देशादिनाऽपूर्वगुणादिकल्पनेविधि
वैयर्थ्यापत्तेस्तदवस्थात्वात् सर्वथानतत्परिभाषावाधकत्वमेवं व्यंजनेगुणादिविकारकल्प
मवदिष्टासिद्धेश्चेतिवोध्यं अतएवनारायणोक्तं आत्मधर्मसाधारणं व्यंजनतत्काल
पुनरपंतरमाहात्म्यंध्येतितस्मात्सवर्णकिंचेत्यर्थः तथावृत्तिदेशेपिगुणाद्यभावोज्ञाप्यतइति
भिन्नं सूत्रं मास्त्विति भावः तत्सामर्थ्येपकृतत्वपृष्टत्वायस्त्रवेभाजोसिंहावलोकनन्यायेनाशंकते अ
थेति अपि नाजयडुत्वादिनिर्देशानामनादिकिलानां परिग्रहः एवंतोक्तज्ञाप्यस्वरूप
हः एवं व्यंजनानादितिप्रसंगवारणाय पृथक्सूत्रमावश्यकमितिभावः एवमप्यतिप्र
मवेत्याह सत्यामपीतीइति सूत्रेनिरनुकरणसमासोवस्तुतस्तु इदमपिविसंनिर्देशेवा काशेषा
वानुमानेगौरवोत्पत्तानादिनायवार्थकृतामिश्रसूत्रप्रत्याख्यानानाहेतोदत्तथादिस्यदिया गम
दिग्गजयः करणमवते रः रादः नावद्धात्पादिनिर्देशोकोयदाक्खोयवेत्यादिप्रत्याख्याना

पुमान्ममत्वः शास्त्रस्य कुतो लोभवायतेऽघ फलप्रकृतस्त्रोत्रेतायकेवत्वाभवार्थप्रत्ययपुरान्यादिनि
र्दे शेस्यातत्त्व योगक्षेममलादिदंविंद्यामितिनारायणास्तत्र अत्रस्त्रैशापकप्रकृतावयितिनिर्दे शानुकोशा
यकाघनाश्रयणोवहुषु दृष्टाथोलामेनयाशिनेरतसापितेश्चप्रमस्त्वेतोराणोहपाद्येतिवोध्येयत्तए
वतदनुरोधेनैव परमपदवेपस्समुयत्वेंहरतिः तदेवमितिः श्लोकवरीशिवेयं तस्माद्युक्तप्रकारे
णोसमर्थेः निरावृत्तेः नारायणादिनोतिभाव व्यंजनमितियचोन्वयिनि रात्स्कृत इति थाठः आशेनितम
रिहारे विमेतिता हिमारिः अन एवयक्षाणः स्यावविधितित्यायेन तथैव कृत्स्नाधुक्तसांगत्ये धनय
नसमाधत्ते अत्रोक्तातइत्यादिना अतस्याप्यस्यार्थस्य नधातः सत्र प्रयोजनसत्वेपितत्र गमकाभावात
स्यप्रत्याख्यानाद्यनतत्र फलमित्यभिप्रेत्याह कृतैतीतिइकोगुणोत्पन्नुवन्येति शेषः वस्तुतस्तु अर्थो
धिकारवलेन स्वरूपपरस्यैवानुष्ठानिरतएवनधाविति सत्रैयितथेति वकारोवश्चेतिरवितिपमिदं
अतएवतस्याजिहत्वाथोधिकाराश्रवणानेतिनधाविति सत्रैरितितोध्यं यथाकामयन इत्या
दौ लिङ्ङो डि लेन व तेन मेधायुतेः लिङ्गो राजंतुरोरनिर्यत्या दौ विशेषणार्थे एवं चवस्योत्समर्थकाता
वाशस्याया राश्रयणामर्थोधिकारस्याश्रयणाविफलमतआह अत्रेति डरा थोमीतिकारेदसमर्थेः

लिगुशब्दान्नुशासितात्मकः कप्रत्ययिनान्तेव वृत्तिसमुत्पयः तस्याग्रोगुणापदस्यस्य दोषांतरमाहतथेति
तथाचेमसेपाठः नहृदिमर्थः भुरोहितशब्दात्यत्यतेतियद्धकिंतिचेत्तिङनाऽयनादेवरितार्थेए
वंस्थितेतत्स्यतथार्थोव्रशपकत्वेप्रत्याख्यायंते एकमेवसूत्रंक्रियतेकथंचितकृशेन सव स्फुटोम
विष्यमनुयदमेवसर्वत्रशब्दतोऽलाभदाहुययवेति नुवारेतिपरिभाषात्वाभावेनतचैतदनुप
स्थितोतभावः गुणाद्धर्मारितिशेषः कुत्रत्याकांक्षायामाहतत्र्येति दोषांतरमाहनिषेधेतिनिरि
तिवदव्रीहिवोवृत्त्या मेतस्मानिषेधप्रहृत्यर्थपरिभाषेतिसिद्धंअत्रतथैवभाष्यसंमतिमाहतरेत
दितिएवंवेनेहार्थलब्धवच्छेदं तदिह हार्थभावेस्थानिनिर्देशार्थत्वाभावेइतियावत्तउभयथापि
मध्यपदोमस्यरवंडिनत्वादाहस्त्रिजर्थीमतित्तस्थानुदृत्त्यर्थमित्यर्थेभ्रमवारणायाहतस्य होति:
विधौविधायकेऽप्राप्त इतितथाचेकः स्थानित्वलाभार्थंग्राहिर्न्यहणं न्यायसाम्याद्गुणान्यहणं
चमास्त्विति तेनेयंपरिभाषाकार्यैतिभावः लक्षणास्यमितिइदंचपरिभाषायोर्विनाइर्लभमितिभा
वः नप्रवर्ततेति: सर्वथैवतात्सूत्राभावेयदेवसूत्राभ्यामनुवर्त्यार्थेयरत्वंसंपापाकितिमिनेगुणा राम
वद्धैन्सद इत्येवंत प्रावोनेकामयतांशरोयसिद्धेः परिभाषामात्रत्वानंगीकारेणतत्रिमितेदुक्तो

नेन क्वइति आरब्धानेत्कलगावाधामिष्टिरित्पुव एयमाश्रयणीयं तत्याख्यानेनतथावतत्र नियेधामहूता:
सिनिवी न यएव स्यादितिभाव: कुमरार्थमित्यस्याख्यानिमिष्टे घेतिइतिरात्राप्रमनातोनुद्धध्यं श्रीमग
वतातत्थोक्तंनहुगुलाग्रोइतिकथोक्तिततहश्रेत्साभोजनाग्राहेयंवदतोतिएवंवेति याठवत्त्वर्थेपित्तुनत्त
इदमपिचिंत्यंयजनस्यगुणाख्याहनपर्थेख्यानिनिर्दिशाथेमस्यश्रावएपनकत्वेननात्पर्यंतथावन्तुसंगातेः एवं
संतिफलस्याख्यातिसिद्धत्वेननस्यमुख्यत्वाभावात्सोमरार्थमेवेत्यादिभाष्यरयाप्युपेत्यवादेनप्रकृतेविहिता
साधकलावगुणाशेषकनानिमित्तिद्वायथोत्स्पकंठतकृतत्वेननतत्सर्वेप्रमहवेवदतेत्यादिनासवितार्थ
गीकारास्यायायोगपत्त्वाश्च: एतेनक्रतुष्वकनाद्दीदर्शादिविशायकारनिलक्षणायोदननियोनिषेध
त्वेसाजात्याधातुप्रत्ययनिमित्तकयोरेवततयोर्निवर्तकामितिनिवोगाथायनश्रौरौहित्यमित्याहनेनतद्दि
तनिमित्तयोरनयोर्निवृत्ति: येहिनियुगास्तुमवनसाम श्योरयिननिष्ठाध्यइतिगुणावृद्धिवियोनाप्यप
योगोऽस्यादितिकोप्युभोक्तं मपिपवंविशामितिभाष्यमपुक्तमेवेतिनारायणोद्रामथाप्युमयतिरिक्त।
नहोतहरिनिधायतदाश्रयेननस्केवयुभेमाध्योक्तसकलत्वदोषोऽप्रसंगातेवाकुंत्वपंशकरतेकथा
मितिसर्वत्रवरुणनिषेधार्थतात्तदर्थकतापि। तन्माचार्भेकोतेरम्रथेमुनकृतासाशाव्यते: तत्रभाव

दार्त्तिकं यं च दर्के कदेशिमतेनाह सावेधात्केनित्यादिनाभ्यासस्य भक्तो निर्देशादिं संयत्रः वार्त्तिक समर्थक भा
ष्यमतेहतेरमतेऽप्यसिद्धेति: प्रकियांतयतिस्पृश्यु येति समासः श्यादिना याजयतो स्यादि यदि ग्रह
णं नियातेति ननु प्रतिनिमित्तक कार्ये कर्तव्ये स्यावश्य प्रवृत्ते भाष्यसिद्धान्तात्कथमेतत्स्यात एवा दीर्घ य
ण्यादिसिद्धिः किं च स्माय यतीत्या दार्थं च न यानर्निर्वाह प्रकृति विवक्षित समर्थमेतत्प्रत्ययेन मा
नं स्माय यतीत्यादौ वायं वा विनाय कारस्य हनन चैले क्यो येरितिनिर्देशारिति चेन्न गुरो हस्तेऽस्त उ
पधायाः स्मि द्ध्यास्य सिद्धः गांग क्लोइति हदयोरित्यादिनिर्देशात्सत्त्यात्स्थत एव समायाद्य यायता
यामित्यादिनिर्देशसंगतः एवं च स्वतंत्र्य [illegible] श्रृणां बोध्यं एतेन स्माय यतीत्यत्राकारस्यानुनगुणा
प्रकिविवक्षितेऽस्य स्य गुणाऽप्यथोतः यकारस्यातेव श्रुत रेणालालोप प्रवृत्ते स्थानिवत्वाभावान्मंल्लो
नमेगारितावद्या होतय याम्तवर्णा दांगनिमस्या श्राप्यांऽस्त रंगात्तस्यडवे च लाघव विवक्षितस मीचीनऽत्र
नरंगलारित्युक्तेवि हलन्त लाघवेत्वाप्यस्य रंवारितत्वाधेतिदिकं ऋतो हस्वस्य कारयोः प्रश्लिष्य इति प्रश्लेषा
निर्देशादस्य गुणः लाघवादाह ऋहस्या घातिअभ्रातिविद्वहवचनानिर्देशादेतमश्लेषाऽस्यकारान्य श्लेषामार्थे ताप
सिद्धिः तिरिच्यते ह्रिस्वात्परत्वाद्यात्रिगाद्धि देवनेवीभिहपातिदेशेन तन्निषेधेने क्यो प्रथमेकारस्यात्मप्रयु

कत्विले सवणादीर्घेबाधितत्वात्द्रस्वेडभ्यासवि क्तारेभ्रुवाध्यवाधक भावाभावेन पुगाभ्रवादिशेषः
आदेरितिलोपश्शेषः अत आदेरिति लोपस्य यो आपयो रपिन्या पकमेरातत्वादिः शेषास्तत्रत्वा इते
आदिरिति सिर्घेनतोहलादिः शेषेउत्र एवं उभ्यामपि कोयणितियणबाधित्वायरत्वा हत्तु तो अरहीति
स्यात् नव पर्वे परानिमित्तकत्वेनयणोऽत्र गेत्संज्ञ्यवति पतोमर्मिनि कृत्वेनपुणात्याध्यंतरंगत्वात् आतन्
पन्जेआन दैत्यादावत्रीयमेवप्रसक्ति यात्रो ध्यानाम धातुप्रकरणे औ अहरित्यत्र कौमुपाद्युक्तप्रसक्ति
वात्तु माघवा घनुरोधेनत्वे यौ अत आदेरित्यस्यात्रमते गुणायत्ता इकतस्यकृत्यमपि इवेचत्वेपिय
रत्यापयवा इकत्वे मत्कशेषस्या येनवोध्यं अत एवा कुरादृत्य स्यो स्येव कवगतिधातुमात्र सुत्कुनय
हरां कतो अत्व सयोगाले इतिस्य वत्वे यथायत्ते नवाघस्याकुचेयथ्यामितित दकरणायोनत्वाघ
वमेवात्यंतहीनि यामनं भविष्यतीति धात्वं विपरीतनियमेनायितत्सार्थ मायत्ते एतेनात्रक दतिसंवद्ध
दैक स्पकत्रकारस्यैव प्रसंगोन स्यात् कअ धातोः तस्य गुणं विनेवडवेंवतवीतिस्यानि वृद्धावेनायं हारि
त्यादिसिद्धेः अन्यथातत्र कृत्यसंवद्रकारप्रश्लेषेणैव ककारांतमात्रे गुणोपि द्रोक्तः यहला
व्यर्थं स्यात् न चैवं चकृतुरित्यादावतिप्रसंगः कनश्च संयोगादेरित्यस्य नियामकत्वात् एवं च माघ

९

तथोपलम्भमात्रपठितं कल्पितोनन्तवात्तवद्भूतिसरस्वत्पुरूकमपात्तांतद्देतद्धरिनिधायप्रथमंकृस्वत्रका
रयप्रश्वेषमलमाहतेनैतिमणतावन्मात्रेणानिवोलंकिं तद्ग्रन्थोपिप्रश्नेदतितस्याधिकमज्ञातमेवे
तिस्फोरयितुमाहवक्तुतस्त्विति तेन तस्यार्थमाह पुनरिति ग्रन्थस्याहतीयद्रव्स्वकः प्रश्नेवाभावे
किंकरतोतिनित्यसापेक्षत्वात्समासः तद्बन्धच्छन्दनामिति प्रतिनिषेधविषयगुणस्तेरंशीया
दतिवृत्तिनीतोनित्यादेशमहलि बाररगायन्त्र्यस्पथासंयोगादिसेनसिद्धेतद्देय थ्यापत्तिः एवेकानव
पिफलंबोधातत्राप्यतन्मस्पतद्भूतिति रागाद्यत्पादनप्रयक्तयेदज्ञानरत्वादेशसिद्धः किंलादत्वसंप्रसार
णसिद्धमत्रंजे राजिताविनित्यादीनत्वोयोपिच्छदस्तुभयथेति सावेधानकत्वांस्मावेधानकमपिदिति
पल्लाद्येवसिद्धः एतेनोतद्दयोतस्यापिकिंलक्षफलमित्यपास्तमस्यच्छंवेदंसर्वंत्रिकत्वमेतामित्यादौशद्दद्
शेषरादेश्चाद्रामहनेति सन्नेतयत्वेनिरसाचयत्रिकारांतधातुमात्रेयत्रराणिकधातोः एवसमानिय
पदेशभावेनापिनतस्यायहणापुत्थेमभवतिनिराज्ञहरास्यानाप्यत्वानमप्रसंयोगादिसिद्धिकिंनोकिलं तम
त्रकारायुगप्रतिषिधार्थमित्यादिभाष्यप्रामाण्याद्धः अस्पथाप्येधातोफारीतिसूत्रेवहिप्रयोजनेप्रागुः
क्तरीत्यासंभवतिनान्यदेतधाक्षमपफलंस्यात्तं अन्नएतायंद्दकारोडसदेव्हार्थोमिमुत्कारत्तथासतिना

स्परत्वाद्दीर्घोग्रहणं न स्यादित्युक्तं तपरत्वेपि ऋकारग्रहणं निषेधार्थं लावकि किंनोः किं ला ऋकार इति नि
र्देशाच्चमा पइति कैयटोक्तिः संगच्छते ऋकारग्रहणे तपरत्वात् इत्थमेव हृतान्तानुगामात्पर्यमित्यलं ।
र्थे ऋकारनिर्देशेत्यस्य दीर्घोतस्यापि ग्रहणे लोपार्थः एवं भाष्यकैयटयोः समंजस्येपि तत्रापोमि
त्यर्थे ऋकारनिर्देशेत्यस्य दीर्घोतस्यापि ग्रहणेलोपार्थः एवं भाष्यकैयटयोः समंजस्येपि तत्रतो
द्योतः प्राचाम् अनरोधो नेति वोध्यं यदि तु छात्रः समलाः स्वतन्त्रा निषेधेन गुणसिद्धिरित्युच्यते तर्हि मा
स्तु वर्थं नत्र विशेषः अत एव शःंदेः इशो घरेतत्र प्राचः इत्युक्तमुद्योते को स्तु भेवनत्रदि गिरस्युक्तमित्यबोध्यं
न देश इध्वनयन्ता उतेवेति ऋ इ शाइतिसमाहारद्वंद्वात्तिष्ठ्य यमाराराय ष्ठ्याः प्रत्येकं संबन्धा स्मे
नोध्यं तदेतद् ध्वनयन्त्रो रदिः नि विमस्यते इति भवावर्तेति शेषः ततो इशाइति अनेन भाष्येपीत्थमेव
याद्यः सचितः एतेन ऋर शोक्षित्यत्रक्वेश्चित्व्याप षष्ठी स्वमिति वाकाभेदेन व्याख्यानादस्य यथार्थो विभ्य
नेन तथा चोरदेः गुणो इशो ऽप्रीति समृत्र स्याप्यशाध्या व्याप्तभावेपि न दोष इति सरस्तत्युक्तमपास्त
मकं दर्शनोमगावतायोगविभागस्यास्त्वकेलादाहकर्तव्य इति अयं भावः यद्यपि सुलादावा
गुणोन सिद्धावयपि क्षिप्राद्युग्णस्य सवर्णदेशाल स्थिपरत्वे पूर्वे संबन्धेनेति विज्ञाप्यतेषां यवादि यस्त्व
प्यते वशिष्टस्य गुणाऽप्रथकैकस्पासेनासिद्धिरिति वदेवग्रहणमिनाथमित्यव भाष्ये ऽजन्तं तथा ।

10

वितण्डाकारवादिप्रयुक्तायेक्षादेः परमित्यर्थे तेन तत्र पूर्वे स्यायुगलानां क्रमो स्फुटतादिग्वा थकारादेर्गुणाया
मिः यणादिरूपस्य तत्र तत्रान्यत्र तद्द्वयंपरंशब्द रूपं वल्लप्यते तेन ततः पूर्वे स्याय्युगलादुत्पत्त्यो सिद्धादेरंतस्य
गुणाय परित्निरिति पश्चाच्छ्रुतं न पुनःमिति पूर्वे ग्रहणात् ततः योगविभागो भगवतोभिमत इति तत्र यदिपरमिति
तत्रैव योगः। पूर्वे स्यायुगलादुत्पत्तः तत्रापि प्रथमा थों सिद्धा एकदेशो ऽस्तु तत्रास्ति प्रसङ्गः पोरेवात्र प
त्तिनर्थे स्थानादेः फलाभावात् तेनान्यर्थो सिद्धस्थानयणादिपरमित्यस्य वानुवृत्तिः पंचमी समास
नेन प्रथमार्थे एवेति कै परोक्त्या स्वत्वात्या पुनः योगविभागोऽङीन्वरेछिपते तेन न दाएकदेशान
वृत्तिऽस्मे शोदोषः पूर्वयपादिपरगादिशब्दानामावृत्तिः स्वशब्दांतं नु भवष्ठीकं क्षिप्रसङ्गादृ तामि
तिव्ययेन वक्तव्यमनुभयपक्षाविधेयाभिप्रायस्य पुनः पक्षांतरादरत्वाद्धि गोत्वं [illegible] मेव पति
स्तः सर्वमुपेक्ष्यमाण वक्ष्यांतषष्ठ्याः प्रत्येकं संबंधदृष्टाशयेनाहि स्यात् नेति न [illegible] एवं योगविभा
गे पूर्वे स्यायुगलादुत्पत्त्यस्य लादावसंबंधे स्थानावायानिपादीनां कथं सिद्धिरित्याह तत्रैतिः स्य
लादीनां यणादिस्मरणे पेसतोन्यथासिद्धः [illegible] मिति शेषः [illegible] यणादिलोयस्याधिसिद्धं वहत्वे राम
ऽपसिद्धत्वात् कथमोगुणः तदुक्तं पीत्यापितस्य सोऽयं कस्यादित्याह न परेति [illegible] त्रिणत्र लोपनिं
वृत्त्यर्थैन तस्मादिः तथा हि प्रसक्तप्रतीतिस्थितेऽविप्रतिषिद्धे ऽप्यभावासिद्धत्वाभावेन परत्वादर्थे

तस्यी भीयत्वेनासिद्धत्वाद्धित्त्र सत्र्प्रतीतिति स्थितेविप्रतिप्तिः पुनः प्रसंगाविज्ञानेनाटिकृतेत्र्प्रागमस्यावकाशत्वेता
विकाशत्त्यानुपवैव चोमित्यस्वाभावेनासथ्येलक्षणास्येतिन्यायप्राप्तो प्रापततत्लोपवा एतत्थ्येतप
रत्वंनित्येऽसिद्धत्वेत्र्प्राटोः सिद्धत्वाद्धोयोनभविष्यतीतिप्रथ्र्थेसतेदोनत्यावेतायकंनचन्नायितोयिनया
यिताथ्र्यंत्र्प्रसिद्धत्वस्यानित्यत्वाराद्दुएवाप्राप्तिरितिवाच्यंतत्रानित्यत्वेमानाभावात् अन्पथातत्परक
रणानर्थकापत्तेः नकृष्णसाद्रवपोदाटोलोप्यानेतित्यर्थमेवतदितिवाच्यंसाहचर्येस्वाचिमत्वेना
नानाश्रयत्वादतएवतद्धानेनयत्माथ्याद्सिंगातिदृतेनतथालोपाभावेभविष्यमेनत्वत्वायकमित्य
पास्तमितितिदिक्। एकदेशयुक्तिमाहभाष्येतितदेकदेशिनेत्यर्थः समासइतिपाणाद्ध्योयडमयत्रेए
व्युयेत्यनेनयवमीसमासइत्यर्थः नवेवमुत्तरसूत्रेपूर्वशब्देनकथमन्वयःसुकरइतिवाच्यं पूर्व
त्वस्याव्यथाकांक्षायामतस्वेऽवाधेतेनकृ पनाइपस्यतत्वाधतस्वेवावाचित्वनान्ययोनत्वेकदेशा
नुवृत्तिरित्याशयात् एतेनयत्वादीतिलुप्रपंचमीकमिन्नेपदेवलक्पत्तेऽपपास्तं नचेवंद्वन्द्वस्यशब्द
सवशब्दस्यापिनिमीपायत्तिः पत्तऽशब्दयप्रतिप्रतिवेधोद्वन्द्वेचलक्षणास्येतिन्यायावनदोषः नचवर्ण
पाठैरेकस्यैवपरत्वात्तथैवस्यात् यथोगोभ्वतव योपाठापिसयोवशब्दस्यविप्रतिषेधेनविप्रतिषे

धाग्रहणेनैतस्य प्रसिद्धेरन्यथा पञ्चेत्यादौ भाष्योदाहरणसंख्याध्येतवर्णोपादेकारस्यैव परत्वादिति न्नारा
यणाभावः । शुद्धपरविप्रतिषेधेन विप्रतिषेधाप्रवृत्तेरवङ्गाप्यसंमतत्वात् । तस्य भेदेन तत्प्राप्त्याप
प्राप्त्येऽपि च एतस्यैव पाघत्वाचेति वाच्यो । ह्यन्नादि साहचर्येणो । यादाय णादेयर स्येवत्वोपात्त
वैवमपि पंचमी समासो दुर्वेवं तथा हि सति ग्रवध्यवधिमतो: साजात्येन यणापेक्षादवर्णस्यैव
ग्रहणेन ततः परस्याविधर्मस्यैव ग्रहणाद्यत्वायणमात्रत्वोपात्ताऽवशिष्टे निर्दिष्ट्वोपेनेति
वोक्तात् । द्वितीयं योगेत्वेवानिर्वाहात्ततरध्यानुक्षेनयोगद्वयेन समासद्वयांगीकारेवेहत्य स्पष्ट
त्वरत्वाच्च: संभवत्येकरूप्येवैरूप्यस्यान्याय्यत्वाच्च । वैयथ्यैकाप्येवमेवोत्तरं एतेनन्यपतान्वादम
ध्ययाद्यघेवद्भ्रीहिघटितत्वाकर्मधारयो द्वितीयस्तु भवत्र पंचमीसमासइति वदतो यत्रापाप
ता: प्रयुक्तस्तदेतदुद्धनपञ्चाहतेथाचेति । उक्तसमासांगीकारेनेत्यच्या:रशब्दस्यैतिरेफलेवे
पर्थं ग्रातत्वेशब्दोपात्तनंग्रतमथापणोत्वोपेन स्वाबीयानित्यादि सिद्धवर्णियवर्णोपेक्ष पापवैस
त्वग्रहणापत्तेन योयारेगुणापत्ति: सिद्धान्तेऽपणादीति बहुव्रीहिस्तु दोषश्चेकवर्णीमतित्व राम
ध्यार्थे प्रथमाप्यवैद्वे । विधिस्तु यणादि स्वप्रकृतयाभाषवासिप्रादौनदोषइतिवोध्यं । सर्वे तृ

पयसेरोषवत्वेनोद्भाविताः अप्रकृत्यर्थं शेषसाहचर्यादिति अपि पूर्वेसमुच्चये अवद्यति अवोभिपातीत्यत
उक्तिभावः अपकृष्यत इति सन्नारांगं विधिपाठे ऽन्यथाविभक्तिक्कसन्नाद्यप कृष्यतद्य घटितमर्वं सोर्गि
करिष्यत इत्यर्थः अनए वाग्निमग्रं थसंगानितेतस्वेवयोगविभागाः करिष्यते इति भाष्यं संगच्छतेत स्य
वान्यथं चाहृतं योगविभागं क्रियायामन्यथा योगविभागाः करिष्यत इत्यर्थः टोपीति लावस्थायाम
ऐतिवादेशेव हिंस्यान ततः पूर्वेडित्वादप्रवृत्तौ योगविभागः करिष्यत इत्यर्थः टोपीति लावस्थायामी
ऐतिवादेशेवहिंस्यान ततः पूर्वेडित्वारितिभावः तत्रतावत्कैयटनाग्यपरांग प्रक्रमसमाधिमाहवादेश
विवितियनइत्याहिः यस्त्वादितिः इदविंसंद्रूपोयोगवपसंभवात् सकृदितिः क्रिकारान्यानुपूर्व्यामे
मेदेभ्यागमान्वानुपूर्व्यामेदेन लक्षभेदासमर्दिर्मपिचिंत्यं एतेनविप्रतिषेधानयसैपूर्ववाच्चो
पयरिहाविवितिकेयटोक्तमपास्तं नद्येक्षयापि प्रागुक्तरीत्यान दविषयत्वेन तद्धयपत्तेः नन्वेव
मपिलावस्थायामडितिपक्षेकथं निर्वाहस्तत्कैयटाशयं धनयन्नाहपराविति अप्राप्यनित्याद्य
विलोलङ्गे सेरंतादेशे इणोपापीतिपरत्वाघोशान्यनजादित्वात्प्राप्ताटः प्रवृत्त्यर्थं क्रियमाणामपि
तन्नकर्तव्यमन्यथाणसिद्धेरितिमेवरेडिमत्तेनयुक्ताशिकृतवदितितनत्तु विखि घयांठेनदसं भवः नथाअयाभा

५
12

न संहितायां सुंमवैपिलु॰ प्रवत तथास्या न्नसर्वेत्रत्वस्य रामा मत्यागौरवं वा तत्प्रासपरे ङो इति स्थसि यीसुरि
स्पत तथा वांतरे गानर्पिवि धौम्याधिवालुस्य घुयदेशाव स्थाया मेव तौ भवतः अस्यास्थारितत्वाहास्यै धा
तकेरतितत्स्यतस्तु वृत्ति सामव्यां इहकृते वादेशे घुत्वव्याधं धातक संज्ञकेषु लुगादिषु तौ भवतः न
न्वेव मध्ये यातामित्याघसिद्धिरत आह हैरनेकाव इति अनेकाव गाइति नैमित्तानुगादिस ल्लिताने काल
इवृगांतस्यचेदित्यर्थः अन्यथा किस्पनुरीत्या यसिद्धः स्याङैव इदमायिवित्यशव्दमर्याद यौका
यौ त्वामातउकः हृपं तदरां रसंलो केवनाम्भिधानमेवे स्यादिस्य घंशो स्वरेतिङः तेतं न्निषेधास्तिति सर्वे
व्याकरणोक्तवचनप्रसोऽरन्यथा पतोनतत्राविहिते तितता वेतिधाोगविभज्याजाहावेव हिकि तिनाम
त्रौ नियमेन तन्निषेधारित्यर्थे नाग्घेतेतिनिषेधेन तत्र आस्येध्योघस्थितनिमित्तकत्वादित्यर्थः न था
वभिन्नकालप्राप्तत्वाद्धिप्रतिषेधो नेतितदन्तयेत्यस्य यौति के यट तात्पर्ये भाष्योक्तं समाधिमाह तथेति
अनंतस्य विकारेन्त्यसदेशस्येति परिभाषारः अत्यंसदेशानंत्यसदेशयोरेकस्य योगे बुगायत्र्याभावं स
सदेशस्येवेति तदर्थः अनंत्यविकारे इति लिंगनामघ्येते पठति ष्यंत्याभावे इतिषष्ठे रित्यववत्त सषष्ठि
ष्यलोस्य परिभाषाया अप्रवृत्तावन्त्याभावेन स्यकार्याप्राप्तावथौ स्नांस्य सर्वेस्य प्राप्तावेतस्य समोपस्से राम
वेत्यर्थः ननु उभयतः संप्रसारणामित्यत्र भाष्येषानेतदर्थो अन्यार्थमिकृत्वग्रहणेन कृतेते नैनाटोपियादि

तिसिद्धेरित्युक्तत्वादिदं भाव्यं तद्विरुद्धमेतेनयत्नान्यथासिद्ध्या पृथग्विधेयत्वं तथापि द्रव्यमेव फलम्मास्त्विति अत्र तम
भावात्शयनादिपवित्रभावतश्च आह यद्दीतिना यत्र यागोत्यं समाधिमाहोतास्तीति वः समुच्चये इदमपि चित्तं अंगान्तरे
मन्यथ स्यादित्यत आकांक्षते नाक्षिप्तस्याक्षेपकत्वन्यम्प्ये वा विधित्सेन चैवं द्रव्ये तत्वातः यतो [illegible] वदीः निति निय
मादिपमच्छहिरितिरनारायणात्वात्त्रं तथा सति हि सज्जेरथिन स्यात् तस्माच्छ्रितमनुबन्धप्रयुक्त कार्यमादृ
शानां वेति नि चेधा मन्त्रा तस्माद्यजनागुणानां स्थानिनिर्देशार्थमा व शब्द कुपिदं एवं याभित्त्रामित्या रै
गुणानि चेधसिद्धिरपि अतएव भाव्यमत्रत्या दौ मज्जेरितिवद्धेनिवेधार्थे वद्धियहत्वामित्युक्ता एत
त्वं द्वत्वं वस्त्रमात्रामपि गृह्यतां तत्वादद्रव्यममिति च नयत्वं मन्त्रानुवृत्त्या मज्जेत्युक्त्वा मत्वेय यो गाविभागे
इति त्वस्य णत्वात्यतिषेधाप्राप्तारिति यद्वेयत्वां शेषा शंकात तस्मात् मज्जे हि त्रिरित्युक्तस्य गात्र संधित ० षे
तिः प्रसंहृते सृष्टते अनेनेहान्यत्र तु स्यादिव स्थमात्राणस्यैव दे शंकुपुरुषितं धनतं इकलक्ष्यते तस्मिक स्थानिके
त्यर्थः न दृष्टे त्वे सापि युक्ते निहान्यत्र स्यादिवस्त्रमात्रस्यैव दद्युः लभेतितदर्पितं कार्यमितिनिकत्वात् वस्त्रर्थे इति
धेयप्रवृत्त्यर्थे विनितद्वावद्वितितं वोध्य इमिति इत्युः षिड उमिति भाकेः क्रियाविशेषणानां अन्यथा मविकीर्ति दि
येतदर्थमिमामंगीकृत्य वार्तिकानंगीकारे यवद्वितिपरत्वाद्द्वौगानेतिह द्वौ एकिति भावः एजं तम पोति

१३

सिच्यं इति योगमिति शेषः आतेतिसुप देशेऽस्यास्ति उदवो यामिता रौठठ लोपं स्यात् सिद्धौतिक चिमाऽतथै
वौकारयामंस्यात् दनेजं तत्वमिति तत्रापिग्रात्वाभावः वोपादीनामसिद्धत्वात् वेह लेतत्वक्षणाच्छिल
तोऽट लोपात् पूर्वं तेषु टलोपस्याभिद्धत्वात् ऊकारस्यासिद्धिरिति सिद्धिर्मेति एवं लक्षेत्वक्षेत्यायध
हृतिरिति भावः हरदत्तानुरोधेनाह रेनाविभिः जराया इत्यादौ विनिभावः कैयटहरिदत्तनारायणा घनु
रोधेनाह गोशब्द इति आचार्य इति शेषः विशेष्यविशेष्याव करोन्यो धातुरिति तत्रावोयः देशिक
धातु यौस्य इत्युक्तिननामधातोः समुदायः कथं विदितिश्रुतिदेशिकधातौ ... प्राति पदिकमित्यर्थः
एवं चक भाद्विभ्यश्रावक्विपि श्व यौ इत्यादौ वद्धिर्नेति भावः अत एव शाकटायनेनैवमितिः इत्याथौ गौ
कारे इत्यर्थः अयं भावः इत्युते एवात्र वद्धिः प्रकृतसूत्रारंभ तद्युक्तेमोच्याद्यावनुमत्वात् सर्वयत्न
वसे एवौकारांतस्याकोन्मपेत इत्यायास्थकैयटेनाश्रयणात् एवं वगंते पिनामधातौ क्याप्रिकल्पेनेति
यदीत्यनेन विरोध इत्याशंका पत्तिः सूचितात् कैयटस्यापि सत्वात् तत्र नारायणानुरोधेनादोसमाधि द्वितमा
ठ धातोरित्येतित्रिवाक्यभेदेनेतिशास्याविवक्षितत्वाद् दत्तस्य धातोः सिद्धि इत्यादिरित्यर्थेनन्विति तथा च
ओदंत एतस्याकर्ष इतिनिषेधरितिभावः अत्र वाक्यभेदनियमजगौरवात् इत्येनविरोधं आह यद्वेति मंद्र राम

केनित्येत्यादिः अत्रगौरवादाह संबंधेति कर्मादिगा यन्न गोत्तो निरिति संबंधस्पृशति स्त्र मन्न व्हेत्येतार्थः तत्र तस्यैव
संबंधेनतानिशिष्टस्य योगविभागादेव हल्लंतस्यैव स्यग्रहणलब्धेयिन संबंध इति भावः इदमुभयं विलंतय
रुलस्यमाख्यो प्रत्याख्यातत्वेन गम्यविवक्षायां मानाभावात् योध्येतिवार्त्तिकेन तत्र निर्वाहः अन्योकराता
नात्सनभिधानमेव योगविभागादेर्निर्मूलत्वाच्च एते नौत्तो निरिति स्येव सिद्धे गोत इति यत्नादिह संबंधः
पर्वेत्र तद्द्रष्ट रीत्यानः न चैवमन्यस्योकारस्यात् गोशब्दात्स्यते क्रेपोऽनभिधानात् अस्तुवात त्रापितद
विवक्षात तथाप्यधिक शब्दोपादानस्य प्रयत्नं न हीयत इति नारायणोक्तिमप्यापास्तं अनभिधानस्या
त्रापिसुवचत्वाद्यवघटसम्पोनीजाभावाच्च अतः स्वयं समाधत्ते अथवेति सेशब्दे अवादरंक्किं वतेऽतिप्र
संगास्तन्न थापितस्वस्यत्वादाह कथंचिदिति न द नु हत्या सध्यश्परंतत्नामधातोवर्द्धिनं त्रन्यत्रह
भवत्येवेति सेशब्दादिभ्य अवादरक्किं प्यापिनत्यपुंछिरिति तु माधवाशयोवक्तव्युक्तः यत्तुपूर्ववृध्यर्थम
नुक्ते धातुग्रहणं पूर्वविधेरनित्यत्वज्ञापकं तेन नामधातोरोदनस्यतेत्यादि सिद्धत्वेनानामधानात्तद्धिवे
वनतिनारायणात्तन्न भट्टोजवक्ते फल स्योक्ते बैनानित्यत्वंज्ञापकत्वासंभवात् अनभिधानस्य सर्वेर्वूसुवच
त्वाच्च कस्तूरगप्रुणोगत्वावित्यादिप्रयोगे नेवसंज्ञक्षामित्ये घगाभट्टियाभाष्य प्रमाणपन प्रागुक्तेर्भाष्य

तावः संध्यास्वरांतेभ्य आचारक्विबभावानुमानातरति बोध्यं एतेनात्र भगवतागार्ग्योत्यत्र प्रतिप्रसंगात्तत्राव
नेन धातुग्रहणानुवृत्त्यादिकल्पनं कैयटोक्तमयुक्तं पदुस्त्रियाचारी दयदावी दित्यादौ वद्धिनापत्तेः ए
नाट शभाष्यानुरोधेनतत्रतत्रसत्त्वार्थान्यथात्वाश्रयणोसमंतत्त शाद्वोयष्ष्वापत्तेश्चेति सरस्वत्युक्त
मयास्तमप्यत्र तरोपियघ्योत्यादिः अतः तनाराय णादिनातथापि समकारोनयुक्तः सप्तम्यंत यात्र
प्यभाष्येदूषितत्वादिति शेषः अत एवास्ताम्युयेप्यत्विनभाष्योक्तिमत्र मस्मैवेप्यर्थः पतमेउद्धृतस्ये
तिनाराय णादिनेतिभावः तथापीतिशेषः तथाप्यतिप्रसंगा स्वीकृत्यैव प्रमेदस्पर्थः सवेननिरासश्च
वक्ष्येदः नस्यादस्पदूषितत्वादितिभावः न प्राप्नोतिसिधृक्तस्त्वाभावेनयजेनस्येतिभावः वाधिकेतिश्रमे
स्मीदित्यासावितिभावः नन्वेवमप्यक्षौषीदित्यादौ सानेटीतिनिषिद्धेतिसिचिवृद्धिस्यादेवात आह नेटी
तिः तस्यार्थः नेटीप्यत्रहलतस्येत्यनुवृत्त्यानेटीति निषिद्धेतिसिचिवृद्धिस्यादेवानुआह नेटीनिः ठ
स्यार्थः नेटीप्यत्रहलतस्येत्यनुवृत्त्याहलवतस्येतिअतएववलावीत्यादौनदोषः एतेनेडादौसिचिवृद्धि
नेनियादित्यादिसिचिवृद्धिरप्येष इति भाष्यस्याशयं वदन्नटीप्रयुक्तं वाध्यसामान्यचिंतापक्षेप्याह
यावतीतिए तेनानंतरस्येति न्यायात्तस्याएवबाध इतिनियुक्तिः त्वारयंयश्लोनयुक्त इति सरस्वत्युक्त

राम

मयोक्तं यद्यपि साध्यवाध्यविशेषचिंतायस्रेष्यथवेत्यादिना समाधानमुक्तं तथाप्येकदेशयुक्तिः सेतपत्रनासिति
तैः तेनेति वाध्यसामान्यचिंतायां पक्षाप्रसिद्धो नेतर्थेः इदंचिंतामित्यग्रे स्फुटीभविष्यति एवंच वाध्यसामान्य
चिंतायां पक्षेनिर्वाहोपि विशेषचिंतायां सोऽनिर्वाह इतिध्येयं तार्थेऽभिमतेस्यावश्यकत्वमेवतदेनातद्वृत्तेयन्तु यसंहर
नितत्स्मादिति निषेधसिद्धेः रमुख्य यत्वतादाहेत्वक्षणतामितिइत्व प्रशानिकतां चेत्यर्थः विशेषं प्रतियादवि
ऽनादायरायनुरोधेन शंकते स्यादेतदित्यादिः ननु न प्रागुक्तयोगविभागेन सिद्धिरतआह हीतिः हास्त्वा
नुरोधेनाहराजादाचितिः वस्तुतोऽचित्क्रितिवत्येवव चनं प्रासादविलिनडपक्षिन्निधिरितितत्वचोऽर्थः भा
ष्योतद्वृथयायाग एवंच समस्ते दन्यं समस्तेन्यादौ विकल्पो भवत्येव एतेनास्थिरहत्वासाम थ्यानुरुख्याजा
दावेवप्रवृत्तेस्तेनोक्तेपुनर्हाद्विरितिहरस्तोक्तमयोक्तं इदंयदिमज्जनस्तत्रानुपदिष्टध्यभावस्यध्यस्तोहिव्य
वीरस्यतदिभावावानवस्तुतस्तत्राभापिहाद्विरेवेतिवोध्यं एतेन ताम्रपरिगतानाकथमिदमित्यपास्तमत्र
नास्ते केवतीतितद्वोस्या द्विधियरीतं नियमस्तुन इत्यनुरोधात् विकल्पनेहोनादिनिभवन्निनिषेधः तदनु
रोधेनैवसमाधत्ते अत्राहुरितिइतोतिधातरित्तिशेषः तत्रेतिउक्तनियमस्तुपरजिविषयकत्वस्यतदुक्त
रयाठातत्स्य सामान्यविषयकत्वेपि नेनाव्याहृतिरज्ञादेरितिसवातइतिभावः इहांतरितित्र्यनुवीदि

आदेशस्यार्थः अंगं न रंजयति इत्यत्र रे शौ सिजवनिमित्तं ह द्वौ इयरस्मैपदेषु रसिचमत एव तत्र तस्यां तर्भूतं सं
निषेधयतीति प्रागुक्तरीत्योक्तपाठेति भावः प्रसंगादिति तस्य आगुमरात्पानेटीत्यस्याप्राप्ते रीतिभावः ए
वं च वृद्धिग्रहणासामर्थ्ये कोऽत्र पुनर्वृद्धिग्रहणादेव यं शंकते तदनुरोधेनैवाशंकते स्यात्सिद्धि स्यादित्यत्र सि हमि
मस्याप्रवृत्तेरादाहतेन रंगामिति इदं चानितिलिंस्माच श्यप्रकर्मिण्यनिमानेनाह स्यात्पदोतिवैवर्ष्यिं तंतरंगागो
कारेण चैव ममयिपर्यवेद्यादेशो यीषः व्याख्यानेति द्वितीये स्यादिः यश्चोऽनौयपक्षे तत्त्वनाशूचिः स्वचितानोकी
जंतनैवयस्य प्रागुक्तः सानतोनाम धातानिर्गेन स्यान्मवतिमत्वोदनस्योति संध्यस्य रांतनाम धातून वृद्धिर
न्यवत्तमवत्योर्विति वाहि प्रागुक्तं अतो नेदंयुक्तमिति त्यती येति विपरीतगराननयात्तीयेनार्थः प्रागुक्त
रीत्यादप्रथमपक्ष एव सं इदमुपलक्षणं तात्तीयश्च द्वयस्यापि वस्तुतः इदं चिंत्यमिति प्रागुक्तमेव अं न
वैलक्षण्याद्यैः हलंतेति अंतरंगत्वात् गुणोकृते तु निशेषः एवं च नवनरंगोकारेण दोषः इति भावः एवमन्त्रेस
वेन्नवोध्यमः अपि पक्षे सम्बधेः अंतरंगत्वादिति नचैनतो गुणोकृते वर्णाः इं गमिति न्यायेनावादे यांवा
धित्वाच्च द्वावावरैश्शोत्वाचीर्यादि सिवेपशश्यप्रवृत्ते रद्दोषात् त्वायेनेति जग्नवरोऽयीति शेषः अ एम
पि त्वौः समुद्वायकः व्याख्यानात् भाष्यकारस्मरणात् एतयाख्यानेन ग्रहणात् पत्रश्लेषे शंकते माभवा

निमि॰ अवेरारविवाद्यवधोर विशेषइतितन्निवर्त्तयेमाऽप्रयुक्तः ऐकारे शेषुनरप्यविशेषतास्त्वस्येइतिम
वानित्युक्तं यद्यपे कुद्व्याय भाष्ये मवाववित थमैवेत्नंत याविपत्लाभावादात्मनोतिरिति॰ न हि तत
वप्रश्लेषे स्थीमर्थे॰ इत्समारोयाज्ये॰ शिाम्बीमिहन्पंतेमचेत्यादि॰ अङ्गि शब्दाक रजेलाघवेन साधं । अत्रा
गौरवं न शास्त्रै केनाप्यवमवोदिनामित्यपि सुवचं॰ ननवेवं ताेम्बोः प्रतिषेधे म स्यात् अतत्त्राहनहीति॰ अत्रान
योरितिनोनयतो निवह्नु निषेधः॰ अग्रे विभाषाधे इष्यतोरितिवैकल्पिकः॰ एवं च प्रसंगे मन इतियनइत्या
दि॰ चेह॰ अमवोदित्यत्र॰ अवट्विवाहाहमवेरिति वैतं मध्ये येतिन्यायांगेकादेशस्य प्रसंगः॰ अतद्
निर्विकल्पप्रसंगः॰ तत्रजागर्तेर्शे इतीति इति व्याख्यानस्वीकारादित्यर्थे अत एवान्को संगति॰ एकदे
शयुक्तिमाहयद्वेति॰ नौ सादित्यादिनिरैशान्तस्य धात्वसमप्यायस्यात्र शाद्धेऽनाश्रय परत्वादिदं चिंत्यं प्र
वर्तेइतिसमन्वाश्रयत्वीयमित्यस्यानुषंगः॰ नहु विनिगमनाविरहादुभयत्र वैयर्थ्ये॰ आगुक्तदोषाना
वापिइत्यर्थे॰ जयिरहित याठेऽनित्यति॰ विकल्पं बाधितेति भावः॰ अायिनामविकल्पद्वविसमुच्चयं
वस्तुत॰ शंकासमाधानं चाऽक्तमेवेति प्राप्तुक्तं न विस्पर्त्तव्यं॰ सिविपिद्धित्यश्व वैधीरित्यादौ गुविमहत्त्वे
रिवशब्देरायियाठ नदोषोतं॰ यस्तांतरमाहतस्यापीति कथमिति॰ नेत्र यत्नो यिद्वाविसमेऽन्यत्वात्यदि

वत्तेनासंभवमसहगौरवेति द्वित्वसंख्याधिकोऽस्यार्थः एतेन समत्वादिति यद्यो गौरवप्रसंगादित्यपुन
मित्यपास्तं वस्तुतस्तु सर्वेमिदं विपर्ययणाभ्रिम्यां तौ निमित्तव्याविति प्रामाण्याप्रामाण्ययेन शंवधा
तोपवर्णयांता वावचयो तत्स्य प्रवृत्तिचालोकेदंस्पो व्याप्तिः वर्गादंगामित्यनयालालीदिसा
दः सिद्धोवकारप्रसंगेषानुपपयोगाधः गुणादीनामत रंगत्वेपिवहेरपवारत्वात् तद्विवेके तरंगा
प्रवृत्तेरेवननु रुभृधेत्यातित्वेगागावणीयरिभाषपान्यादेशवाचित्वाभावदेनिमेधायति
श्रियस्यावश्यकमितिकथं नायकमतत्र्याह नायकांतरमितिन नचैताहत्वादेशित्रातस्यसास्याकोपीदिसा
देशंतरंगत्वात्रोह तेड्लघुत्वादध्यभावेनसिद्धापच्यावतेत्वेयाकटोत्यादोसंतरंगतेयावहिबाध
कगुणस्यन्विनिवेतिनिषेधस्यावसरस्याभावाभावप्राप्तवद्भिवारकतयात्या पत्वेसनिकयुणाप
कमतेग्रहस्यायमाशयः इत्ति आदिनाहलोपपरिग्रहं ताहशलकारस्याभावात् सहेद्ददत्तइति इस्वा
दकारोनारकेकाराद्यर्थः नचेति अत्रगुणस्यनिषेधादविषयइतिभावः प्रावामनुरोधेताहत्रे राम
ध्यंतरित्यादिनानहोतिन्यांयांतर्गतिमञ्चतएवन्याचांगीकारादेवं ननु प्रकृत्यांनारीतियादेः प्र स

तिभावेन साक्षाद्देवोत्सर्गो घवाद्यो र्निवर्त्तिर्नेत्यपूर्वापि वांगीकारादेवं: नच प्रकृतान्तरितिपाठः प्रकृतित्वे
वेन साक्षाद्देवस्य साक्षान्निवर्त्तित्वेन बाधादुत्सर्गस्यापवादेऽन्येवमतोऽग्राह्यत्वान्नेति: यद्वत्रापदेदितिअनंतर
त्वादितिभावः चोदकतो प्रवर्त्तंत इत्यत्र संयोज्यः नु प्रवर्त्तंत इति हेतोरित्यर्थः एवं न्यायापागीकारेः नवैद्या
यत्नावाहव्रक्षाविति चोद्युक्तमेन प्रवर्त्तते वैष्यर्थः तदन्तरमिहेतोरित्यर्थः एवं न्यायापागीकारेः नवैद्यायत्ना
वाहव्रक्षाविति चोद्युक्तमेन प्रवर्त्तते वैष्यर्थः तदेतत्त्र सर्वविकेके त्वग्रभिप्रेत्येति शेषः वाचित इमिति उत्स
र्गमित्यादि यस्य प्रदेविरुद्धप्रवादे निषिद्ध उत्सर्गो नेति घच्चिन्ता पक्षविशेषाश्रयणायर्थः अपि स्वार्थ
सचत्तयुक्तमेनायकमेवेत्यर्थः किंवत्रहि ग्रहणाभावेऽप्रकोषीदित्यादौ अंजनस्य च द्विवारणाय बाध्य
विशेषचिंतापक्षे एवं वा सिद्धिरपि चिद्ध्यपवादमतद्दलं तल्लक्षणायानेतीति निषेधेऽत्र छावसर
न्यायेन सिद्धिर्वध्या प्राप्ते: स्त्रीकारे तानुक्तीत्यातायकमेवेत्यपि वाध्यमनन्विदं मायिसमुपुक्तं प्रश
वसरन्यायानाश्रयणात् हीदेवदत्तद्रवेवत्वाद्वेति वोध्यं तदेतदमियेत्याह किं वेति: असनित यान्द्रगुणा
तवाक्यं यदोत्ति सिद्धांतमस्तामाद्वागात्यामतिभावाकारेकरेश्युक्ति मानस्थायके निके यदेशयुक्ति मा
हफलेतिः नत्रादेन्यायमाह येनेतिअंतरंगगुणात्स्किं ननु सद्भामिपोषि वाहितार्थपिः गुणो कतेवद्धि
स्थितार्थः तत्राह सत्यपीतिः यथा प्राप्तस्तोभ्योऽदधिदीयतां तत्र कौण्डिन्यायेतिविहितनक्रदानस्य दान

17

स्यैवमुक्तत्वात्सम्भवति संभवदधिकरणस्यानिषेधेनैकं भवति एवाम सहोतरंगत्कर्मस्य पर्वसं भवेदपि धृ धा वाधइ
तिभावः लौकिकदृष्टांतमुक्त्वा शास्त्रीयदृष्टांतमाह अग्नमस्केति यद्यपि अग्नः कर्त्रर्थेक सार्वधातुकप
रत्वं विधिघटितेति संभवत्येव तथापि सामर्थ्यावधानेन संभवमात्रेणासिद्धो शास्त्रवाधकाल्पनेना
नाभावः एकमकयोरर्थयोरपि द्वौ प्रत्ययौ नाविति वक्तो दुर्वारः इति भावः नचैतित तथा चैव दुष्टयत्त ता
सायकल्पेऽपि स्यादेतदित्याशुक्तं न युक्तमिति भावः हि यत्तस्मन्नति प्रसंगायाह स्थानेयतिः तस्या निम
त्वमयाकस्तेनाद्विवयमाह तथेति प्राप्नोतीति बाध्येनेऽत इति शेषः अन्यथा शास्त्रे रंगीकारेनान्वेव सूपिवै
पदीप्ये रोघ एवात आह चाध्यस्यैवेति चो वा कालेकारेसिद्धांत मतं प्रैन्या पन्वच्चमुन्धाएवंकस्तु
नैतायकेवलमाह तो प्रौतीत्यत्र सिद्धेतरंगाभावेन तरंगत्वादिति धिक्चित्यरत्वादिति पाठस्त्वायु
त्कः षत्वा दृतरंगत्वादित्येवार्थः नचाशिष्ट स्थाने विमनीया घाषितिवक्तं प्रतिरोप्रिन्नह एत्तार्थे
कत्वाभिधानमयुक्तमिति वाच्यं तत्यायुक्तत्वे संभवतिनियमानासंभवदुत्पाशवात् एतेनायुक्तमुक्त
रितेदंभाष्योक्तमतमाहिन्या वादितोति वितरंगत्वोकेमपात्तमन्तह्तं रिहतेपि नोन्मक्तनेहतन्वारित्ये राम
तमुत्तरांगहंतमुघातस्याहन्नैतज्जीवनमसत्येवेति न्वा यदि तातेन्वापस्या प्यनाविधय पत्वाश्चेन्नत एतद्व

स्याविस्यादिति द्विरिति तौ समिस्यादीनां महायकत्वेनासावेवैकत्वमस्य अनुययो गा हा ःनांतः पाद्मितत्रै
डोतीतमनुवर्त्ये एकोन तिय घस्त्राग्रोनितत्स्यानिषेध इत्यर्थः ग्रामोगम्यादानं ते दैवत्यात्मायानांत इति मा
पानाश्च परोननामा मास्य चिंतायितिमाग्निस्य वानस्यसर्वनिषेधकत्वस्यामत्रौ नन्वाख्र ःनोत्सहते
इति भाष्यस्योक्ता शयकत्वमेव घत्वख्र ः एवं चकुदी ह्रियादौ वृद्धिभातायात् इत्यावश्यकमितीत्यम
पेनयायकमिति नायकत्वाभाव एवात् ःकत्वानुरोधेमाह ः कत्वमस्तीति ः प्रसंगादिति नविंद्मप
युक्तं ःयन्वायी दिना दौ कत्र दीप्यागुणो हतोपिव गोयभिभाषायाः पादेशात्यवैयदिप्राप्ते रेवंच
कत्वानुरोधोपिनैतिन्यायवत्वमेव प्रथमोक्तं पर्यं वसितं तदेतत्धनयितं त्वत्वानुरोधेन व्यवस्थि
नयस्य योस्त्रैक इति नाधतिवं धासाधितं बाध्यसामान्यचिंतोदृष्टयितं धतवेत इत्युक्तिमेवादाहृत
दितिति न्युताद्रतिगुणोपीत्यर्थः अवैधी ह्रिपादीनां साधित्वादादहेतदिति अत्रेचायी इत्या स्किमि
न्यर्थः आग्रुवरीत्याउ स्यासिद्धत्वादिदमनिरोपमतं आहतस्मादिति ः वृद्धि स्यात्प्राग्गुणकत्वस्यानुरोधा
सिवर्थः गोपि युक्तमेअंतरंगमपीत्यर्थः ःतेन यदादिममुद्द्य ः चितेवेति अस्यां धाह्ते वाहितां श्चैति स्प्रा
मिवोऽपेक्षयाचिता ध्योन्यप्राप्तिकाले प्राप्तमकलांतरंगास्यापियेननेति न्यायेन वाधः एवं चनरता

गौ
प्रकोपक्षयो गौणिनोर्व्याप्त्ययोगो नापि ज्ञापकसंभवेनोनीयविषयेत्वेऽनंतापि वक्तारप्रश्नेष्वस्य फलं नाप्यविसंवादोऽप्रति
बंधस्येत्येतिदार्ढ्यधातोर्वृद्धिविकल्पस्य एवं निर्बोध्यमः॰ नन्वेवं न्यायानिर्वाहे भाष्योक्तज्ञापकासंगतिरत आह
तदर्थमिति। बाधसामान्यचिंताप्रयोगार्थमेवेत्यर्थः॰ एवं चैतन्यायेनतवाधसंभव इति भाष्ये ज्ञापकाश्र
यणमित्यर्थः। व्यवच्छेदः॰ वस्तुतः॰ उक्तरीत्या ज्ञापकत्वासंभवोऽनयाल्लभ्यार्थ इति॰ तथा च न ज्ञापकत्वे भाष्य
तात्पर्यं किंतु तत्कथनमात्रे तान्यायेन बाधे बाधसामान्यचिंतो भयवतीयानतद्विशेषचिंतेति प्र
तिपाद्येत एवान्यत्र तात्पर्यं ज्ञापकत्वं प्रागुक्तं सर्वं प्रपत्तमिति॰ प्रतिषेधं शास्त्रीति तेन नेडंत तामस
त्तीति दर्शयतीत्येवमुक्त्वा पुनर्वशेष्यनेन नसातानाम्प्रयतो॰ अपि परादिसमुदायकं त्र्यत्रभद्रनाराय
णगुरुत्वाराय तामसर्पोन्याविनि वदुक्तं भस्वेमसंगतमिति प्रतिपादितं ष्टायायां॰ वस्तुतस्तु बाह्य
नामिविनितं तत एव बाधं बधं शेषपरमुपहतमपसहरति॰ एवं स्थिते नेडंति॰ तत्कृतं रंगस्याघिन्यायेन स
वैस्यवाधक एवेन प्रागुक्तं सकलस्थानिकोमता मित्यर्थः॰ निषेध एवेति॰ एवं तानंतरंगत्वाद्वर्डि॰ हलनंतला
दितिनिषेधव्यवच्छेदत्वस्थानिकोऽसत्यामित्यर्थः॰ निषेध एवेति॰ एवं तानंतरंगत्वाद्वर्डि॰ हलनंतलुगंतरंग ताम
स्पर्द्धावाधनादिनिभाव॰ अपि॰ सिद्धेर्यत्र पंजपा॰ सिद्धपयोतमर्थे तेन कोधाद्विसादेवंजनसवारगाय

स्यानिर्दिशार्थे सामान्यचिंतायामेकदेशप्रवृत्तिरत एवान्यस्त्वारादित्युपक्रम्य हलंतलक्षणा वा स्तुनेदीप्रतिषे
धइत्यभाष्ये· अत एव तस्मादित्यशलावृद्धिलक्षणा वृद्धिरप्रयेयुपसंख्यातं भाष्ये· यस्मादुको
यो दित्यादौ गंजनस्य वृद्धिं प्राप्नोति एवं· तस्मादित्यलक्षणां स्थानितया निमित्तं यस्मात्तादृशी सिचि
वृद्धिरिति· वृद्धिरातो येति तदर्थे· निषेधसिद्धिरेवं सत्यार्थिकीति न यथागुणात्यादित्यस्मात्रासि
चिंतरंगनास्तित्वस्मादिमित्यर्थे· तदेवाहग्युवोनि· इति विहितेत्यनिशेषः· अत एवाहन लिति· इको गु
णवृद्धीइत्यत्रार्थे गुणवृद्धियहणमनुवर्त्ततइति· संबंधानुवृत्तिप्रदर्शनेन यद् भाष्ये त्वनरोधे
नाहानुवृत्त्याम्यामिति· इत्येवमित्याध्याहृत्यात्रत्यपोरर्थ्यत्वेनानुवृत्तयोरर्थोधिकारादेड्गुणो
वृद्धिरादैजित्यदेडंवृद्धिसंज्ञां प्राप्नोतीति भाष्याशयः षाष्ठ्यपरत्वेन नाभ्यामनयोरर्थाधिकारादेड् गुणो
ऽर्थाधिकारादेड् गुणो वृद्धिरेवेत्यदेडंवृद्धिसंज्ञां प्राप्नोतीति भाष्याशयः षाष्ठ्ये गणयगुणवृद्धिग्र
हणावश्यकत्वे सामर्थ्याभावादितिवाच्यं· प्रागंतानामिति न्यायेनादेड् सूत्रे गुणपदेनरंवृद्धि
पदेयष्ठित्यातत्साहचर्यणात्र सूत्रे स्वरूपरत्वे पिच्छयो गुणः प्रतिभिरर्थपरत्वात· एवमप्यत्र
सयो· षाष्ठ्यपरत्वेन योगेनासंभवइतिनैतन्मतेरेद· अतएव स्वरूपयदार्थकेनान्यतयाविशेषण॥

दीर्घशार्थत्वाभट्टसुत्वमुद्योतेः अत्राथमतमेवयुक्तंसंबंधात्वहत्तिप्रदर्शनपरमात्वात्स्ययथान्मा
साभिप्रायकल्पात्ः अतएवकैयटेनोक्तरपक्षमेनेनउक्तंबानुवर्तमानासमस्तैकवचनांतगुरा
द्विभिन्नहतायोद्विवचनंनिसमस्ता। यरयराथोविभागायन्नगुणाभूनवत्निपदार्थेगुणाहेद्विविशेष
णात्वासंभवात। प्रत्येकंसमुदायविशेषणत्वंतद्वाधितमेवनहिसंभवतिः देवत्तिःदेवदत्तयज्ञद
त्तौदंडीकुंडलीतियत्रविरुद्धसंख्याविशिष्टत्वेनविरोधात्समुदायविशेषणत्वेनः समानाधिकरण
स्थलेप्रकृतमर्थयोविप्रतिपन्नार्थयोरप्यभेदान्वयव्युत्पत्तेरितिनारायणात्तन्नवेदाःअमीराणां
मित्यादौदोषायत्तेः समासार्थोऽभिमतोभवेतानहितस्याद्गुणार्थेद्विग्रहणमित्येवोपसंहृतत्वा
नः नचमहत्ताप्रयत्नेनोत्तरार्थत्वमुपपाद्येहार्थत्वायसंहारोनयुक्तइति दीर्घेद्विग्रहणमि
त्येवोपसंहृतंस्यात्ः नचमहताप्रयत्नेनोत्तरार्थत्वमुपपाद्येहार्थत्वायसंहारेणयुक्तोवाच्यंउ
त्तरार्थत्वात्सम्यकप्रतिपादितासाविनाप्युपसंहारंसुनिष्पन्नेपेवतात्प्रागुक्तात्इहार्थप्रयोगाभिरस्त
तिन्मौढिग्राहिणायिनायैवमुपसंहारस्याशयात्एवंकृतोऽकार्थिकयानिषेधाभिहितेप्रयत्न
स्याहृद्गुणेशेषपरोनोभयोरुपसंहारसंभवाद्वेतिद्विग्रहणंगुणांशेफलंस्योक्तःतादृशहृद्गुणे राम

ति॰ एवं सति जेन येन लोति न्यायेनैव सर्वथा नवका शत्वादपि बाधइति के यनुक्त माहैवं चेति॰ वृद्धिरिग्लक्ष
णात्वे सतीत्यर्थे॰ अपि येन नेति न्याय समुवकाशत्वादपि बाधइति के य यनुक्त माहैवं चेति॰ वृद्धिरिग्लक्ष
णात्वे सती न नलोति न्यायेनैव सर्वथानवकाशत्वादपि बाधइति केय पनुक्त माहैवं चेति॰ वृद्धिरिग्लक्षणात्वे स
तीत्यर्थे॰ अपि येन नेति न्याय समुद्भये अप्राप्ते नेति तथा वक्तते वारिता र्थ्ये पयिनेति भावः परम प्रकृत मयमहर
नित समाचेतोति प्रागुक्त लक्षणारां प्रकृतातेत रेणासर्वथो सिध्य भावे चेत्यर्थे॰ निषेध प्रवृत्त सथेसिति मिहइ
त्यादौ निषेधार्थे सको धिदित्याद विक एव स्थाने न तठ व्यंजनं स्थाने प्रवृत्त मर्थे चात्यर्थः स्थिते सार्व धात
का र्धधातुक योरित्य वैसि विद्दद्धिमें ने हद्धिरित्यत्र च॰ तत्र तत्र सर्वे स्नाय के त्यजान्वयः॰ व्यंजने निडयमजा
घभिप्राय मिदं॰ आदि नादयरित्यह॰ अपि नानिषेध प्रवृत्ति समुत्तयः॰ आदित्नोयदेश सामर्थ्याद्यरित्यह॰ अ
पिनाप्रागुक्त योग विभागादिसकल समाधिक तहकु शसमुत्तयः॰ एवं परी भाचांणीकारकु यस्रायेति स्थि
तिः इमन्निमन्त्रे कारस्या त्वे अम मामितिप्यादिविभाक्त प्राप्त म्यास्यगुणानाहि अरणगुणाद्वृद्धिशास्यादगु
णाद्दृ दीनि॰ कृत्वाविनिद्ध सिद्धइति शेषः॰ हित्वान्वेति हि यतः संज्ञाकरणो नान्यत्र संज्ञित्विपरत्वेन प्राप्यनपा
नधान्विया सिसाहचर्ये लोकइति प्रसङ्गानिर्देशनच सार्थे पत्वादिति तदर्थः॰ शब्द प्रापीति गुणावृद्धिग्रह ता

गुणवृद्धिश्च विहितगुणवृद्धिलाक्षणिकत्वाधिकरणत्वेनान्वये समानविभक्तित्वस्य च समानवचनत्वस्यात्रालाभा॰
ह्रस्वादीति इकालेरलस्त्यतः आदिनाऽलोऽन्त्यस्येति यहः चार्थमिति तस्यापोदमेव व्यावर्त्यमिति भावः वृद्धिसंज्ञिके घितिः
देदुगभवतु श्रीहिताभोवतुत्रीति ह्रस्वोपेतुन्कारीघांतेतदलाक्षन इति नाधातत्वात्स्यस्य प्रवृत्तिरिति भावः निय
ममिति इकोगुणेति परिभाषायाः प्रवर्त्तितुमित्यर्थः प्रायइति भाष्यकारस्य पडत्पार्थः कुदिवोवद्धिक्त
स्येत्यर्थौ नानि प्रसंगस्तत्रलोपोव्यारिति वलोपः स्त्रेयवादत्वात् दिवउरित्येनऊभिव्यक्तेति नापातः अनु
कार्यानुकार्ययोरभेदविवक्षायामपवादत्वात्कितु दिवऊ दिव्येकूपदोपाधितावयिनदोषः दिहु सइत्य
औलोवयोः प्रसंगोनत्वाद्यादाक्षेवस्योत्वं एकदेशेति न्यायात् द्विकारान्त्यात्र यकौकचाहाशब्दांतरप्राप्तिर
यिनऔत्वं तद्वन्नेतुलेंऽतरंगत्वाद्घातोवोकारस्य प्राप्तोत्पत्तौ विकारस्येति शब्दांतरप्राप्तेरनित्यत्वा
लयोव्याश्रयत्वादारणादंगमिति नएवं चतस्यो लेहकृतो सिद्ध घोरिति नारायणात्तन्नः लोपोव्योरित्यत्र
वस्य भगवताप्रत्याख्यानात् सौत्रलकत्यनगौरवात् सावयिपदमिति यस्वास्याविद्धांतत्वात् औलस्योवा लग
यवादत्वाद्यस्य पिसंभवेदिति भाष्योक्तेः व्याश्रयेयिनलभद्वन्न यद्याप्यनंत्याप्रहराप्रत्याख्यानोत्रपा
सपवेरि पाठिनायकाहसद्गपादिसिद्धिरेवमित्सोम इदोपदासीतिता यकादिममित्यादि विधिनबाध

[illegible] मो राजेति वस्तुत्याख्याधनार्थेन तस्यासिद्धत्वेन तथाऽपूर्वेच ला
न्लनचासिद्धस्य बाध्यस्याभावात् तस्यासिद्धस्य मपि तात्पर्यादिति बोध्यं एवं मुभयथाऽऽधायत्वेनो सिद्धात्
तथा कर्तव्यं तत्र फलं पुरुषार्थो गौ का स्यैतथापि घोयं थाऽस्मादस्य स्यासिद्धेर्भावेन तदर्थेन स्याकृप
कल्पमिति एव सद्वत्वादीनां सिद्धात्तोपकार्यात्रयत्वाद्धोक्षोबाह्नवेष्वाद्वतिभगवदाकृतेश्चेत एवं तया
प्रद्युक्ति तदेतत्त्वमुक्तं तथा पिठ्ठं तस्याप्य थासिद्धिरिति सर्वपिते हस्यासांसांगत्वं धनपितिं चेनत्र शंकतेन
नु यथाऽऽदितिश्चातिप्रसंगस्येतिशेषः सिद्धत्वेनात्ते सर्वेनामेतिदीर्घेरोदानीमि च्छनात् स्यासिद्धेः श्राद्धिषोति
पाथिमन्थ्ये एव कार्यं गृह्णांचतत्र न कार्यमिति भावः आतिषसंपादकत्वतया सापक्षप भाह नं तु स्यकेति
सर्वेतसुहृषः याथिमथिग्रहणानां तत्तत्समर्थमेव स्यापकेन पादस्तु भिन्न इति मासानुहारोजनाघवानुरो
धेनेति भावः सार्वविरानुपन्नमिको विशेषणांन यथ्यादिधांगस्यो त्याशयेना हन्न चेक इति व्यवधानेति
व्यवधानन्वायाश्रयत्वावित्यर्थः संबुध्यर्थे नितत्रदीर्घायाप्रत्ययोरिति भावः इत आदिति इतोदितिसर्वे
स्थानेश्चादित्येवेत्यर्थः इतोदितिवि हापाव शिष्टं स्वहद्धानमेकं यत्ददिति पावत् तथा वात्स्य हगा
मेवोक्तार्थैतायकमिति भावः यथाश्रुतेन संगतिः स्यष्टैव आद्विधावितिवास एवं स्यानिगम इति

२१
२५

सूत्रे णो दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिरद्विधोः आद्विधोर्विकल्पमेव रूपं स्यात्‌ दीर्घविकल्पस्तु तस्य णांतस्या
र्णामन्यायर्थेन यास कृते एतेन तत्सामर्थ्यात्पक्षे स्वामित्वानामित्यापास्तं इति भावः हि स्वार्थे न्य
नुवादश्च इति छेदेनातेनाकारविकल्पविधानेन द्वैरूप्यसिद्धिरिति अद्वचनं ज्ञापकमेवेति कृष्णः तेन तं
था सति सांतेत्यादावप्येदीर्घग्रहणानुपपत्तेः मे हृत्कल्पितो मानाभावात्‌ गौरवाच्च नत्वा
द्विधावित इति स्थानिनिर्देशस्तत्र ज्ञापकमिति वाच्यं अमुष्यापेक्षका रोकारनिवृत्त्यानस्यापार्थ
चत्वात्‌ अनंत्यविकार इति परिभाषा प्रत्याख्याता नवसर्वनामतो विशेषणामित्युक्तौ तस्या
नतिप्रसंगो नत इत्यर्थे कमिति नित्यपक्षमिति नारायणोक्तं पक्षमिति वाच्यं अंगांशे प्रत्ययस्यो थि
ताकांक्षत्वेन न तथा विशेषणविशेष्यभावासंभवात्‌ यथीयते हिप्यिन्नलवारणाय तस्या
वश्यकत्वाच्च न च न केवलं यथौ तियुवोरनाकाविति सूत्रभाष्यादस्यानभिधानमिति वाच्यं
द्वीपस्य वा प्रवृत्तिमात्रेण भाष्याप्रयुक्तौ मन्त्रानभिधानेमानाभावात्‌ एतेन नवै कुत्सोश्वेति
प्राग्युक्तशंकापि परास्ता तथाच यस्य दुर्वचत्वात्‌ यथीयते द्विपिवाद्दीताच्चेन येन ताव
वधानन्यायाश्च यत्प्रकृते मिथुकावाद्व एतेन मनोरमाग्रंथविरुद्धमिदमित्यपास्तं तथा

तम

वयंस्यादिति मुख्यं व्याख्यातृत्वमिति मुख्यार्थे आपशब्दकुसुमांजलि॥ गित्यत्रादं शेषिपक्षं मुक्तवानिति बोध्यं तद
हरिणीति· न देवसर्वे घनश्यामनमा दोहकः को॥ कि माहुयवित्तिनितन्त्रकूममिति पाठः· तत्र सद्ममिति पाठेन
त्रेमस्य भाष्येद्रव्यर्थे· तदेतत्यथाहारः· अनएव तत्रैतत्यस्योदाहरणमित्यत्रान्वयो वा· अथाद्वारेतिस
चितामहविप्रकृष्टत्वतदर्थे मेधासिद्धांतमाहस्वस्त्ततस्त्विति· साधेवेतमान्यान्वयोः स्यनकेवलमतिद्या
स्त्रिरेव प्रदर्शयते किंतु व्याप्तिरपीति भावः· तदाह तत्परीति॥ हियतः· अयनद्वयोस्पायघथिः संभवतीति
न्यायेन सामानाधिकरण्येनान्वयेऽद्वैस्वसंग्रहः· स्यात्तथाप्यधिकसंग्रहायन सेकमिति· न्यायविष
यत्वाद्वैयध्याधिकरण्येमेवोचितमित्याशयेनाहद्वोदमोरिति व्यापकपर्थमिनि सामान्येन पुंसकमेव
मत्रेयिः मुख्यांयतलमुख्यं· अंग्योहेतुमाहतत्सोरिति हियतः· नारायणादिमिष्ट्वातमाह्वेदृमित्यादि
नामृतएवायि संगतिः· तथाप्युक्तत्यायकादिसमुदायकः· तन्मते अन्यथा मल्लमते यथाउत्पत्या
सिद्धेस्तदसंगतिः· स्पष्टैवसिद्धिरितिव्याघवातः· योजनाप्राप्तवतः· नतोधिलोपघवादाहः· तस्तुतहीति
तिः· अत्र प्रयोजनमाह कंपत्तौमिति· यत्र विधीयते· द्रव्यस्य मध्यमपाठीन्यायेनान्वयः· चोव्युत्क्रमे
ऽसिद्धांतमतेनाह तत्रकइति· आख्यानादिति· अकारादिशब्दैर्येत्र गुणादृद्धिर्विधीयतेऽइतिविय

रितो र्थस्तु न सर्वत्र यो: शब्दयरत्व स्येकं सत्वादिति भाव: अत एव वाहव्या व्याख्यानेति: अन्यथाऽनेकं वाख्या
नाभावे ऽनेकं रितिमेति सर्वनाम स्थान स्येणिति शेष णत्वादित्यर्थ: व: मायुनेकं यदोयस्थितावित्यस्यसमु
दायकं: एवं सत्र सिद्धेऽर्थे भाष्य वार्त्तिकं संमतिमाह: तदेन इति उकं रीत्योक्तं व्याख्यानेनैवासिद्धे गुणा
दृद्धिग्रहणानैवकार्यमिकं ऽनेकं कार्यमित्येतदित्यर्थे: अन्यथा इकु मात्र प्रसक्तौ नि: वीज एव स्यादित्यानी
तुतद्विध यकं प्रसक्तासंभवात घुकं मेधतिभाव: अन्यथा: सति गुणवृद्धिग्रहणे: हि यत: सत्र मादि
त्यादेराद्विनायस्यि हविवर णाकार्तानि स्वंऽयतिभाव: अन्यथा: सतिगुणवृद्धिग्रहणो: हियत: स
त्रमादित्यादेराद्विनायस्यिहविवरणाकारेषि स्वंऽयतियन्निति ततऽर्थेऽन्न रनिषेध्यास मर्थेणार्थे: सू
वे सत्रेति सर्वे सत्र येत्यर्थ: न म थो वं ष थ्ये यि संबंधायतिरन: सिद्धांते भाष्योकं षष्ठ्यष्ठीमध्येनि
ष्य पक्षत्र पंत्र मेणा आह समुदायेति: वृद्धिरादेव देड् गुणाइति ममुदाया येसापाऽन्यर्थ स्वंचनिरा कांक्ष
त्वस्य त्राप्यस्याहतं घइति भाव: उत्तरार्थ तयोतरकस्याते ष्वाघ थोर्थ मावश्यकं तयेत्यर्थ: तथा व ष
घात दूहणा स्योत रार्थ तयात द्विषयकं शंकानुदयस्तथाऽस्याप्युत्तरार्थत्व देत द्विषयक शंकायिनो दि
नास्यादितिभाव: तावन्मात्र स्योत रार्थे तोयिविशिष्ट शंकामुदेयेनि स्वंऽयति इकइति: त्र्यादितिएवंचे

गुरुत्वावच्छिन्नहेतोर्नकार्यत्वं तु नरत्वगुरुत्वाद्यध्यन्तस्यैव सिद्धेरित्येव भाष्याभिप्रायइतिभावः अथ ह इंशेशंकायामा
श्रेकत्वात्तन्नानादेवैकमिति चेत हि गुरुत्वं शेष्यग्रे शंकः। करत्वोक्तिप्यमिति भाष्यासंगतिः सर्वथाद्युक्ता रिहरोति
नसाहहरिगातिः नात्यक्तेर्वेदयतियतितिः विवरणाद्युक्तभाष्याशयस्यदुर्वचत्वादाह प्रधानेति इकइत्य
सोत्तास्थित्याशयत्वेनविधेयत्वाद्भावं गुरुत्वावधोत्स्य मानत्वात्प्राधान्यमितिभावः इकोप्यग्घत्म
क्तिमित्रिति अनुमत्वास्त्वयारत्वसंभवात्तहनातीवेतिः वहुव्रीहेत्तत्पुरुषस्यत्वापवादितिभावः नन्वत्रगुरुत्वधे
नोक्तमुपसंहरतित्तस्मादितिएतदर्थेनचैवमित्यादिरितियमंतोग्रंथः कश्चित्स्वत्वकेपूर्वोक्तेरुपपतेनस
युक्तः अस्यव्रत्वादित्यविरोधंस्तरेतिभाष्यायेत्यादिः प्रश्नाद्युत्तरेत्यर्थः नस्यवश्चेतिसंपरोक्षस्त्वद्यानन्तुह
त्यभिप्रायकत्वात्स्थित्यर्थः तद्दृश्यत्वेतत्सत्वेननद्दनुक्तौ यदितदनुवर्ततेतेनायिनियमेनिष्यत्ठेपुनस्तत्सामं
ध्यानध्यानियमइतितदर्थेइतिभावः नन्वेवमिदंभगवतोनाभिमतमित्येवसमायातमुत्ताआहः त्वहतोतिः
स्तत्वद्वपेतिः गुरुत्वाहृच्छिपदेवस्त्वैकदेशत्वात्सत्त्वहृपवोधकेइतिभावः पुनरितिपंतंशेषपरत्वात्तदाप्रशापम्
दर्शकं वस्तुतस्तुसर्वमिदंचित्यं वाक्येपदेषुस्वातित्तवप्रतिज्ञायामनथायोजनायाम्यकत्वचैगोरवातःस
वंधान्नुहत्यादिग्रदर्शकभाष्याविताधायतेश्च अस्यामेयोदयोक्तार्थेस्यात्तनामेनैतद्भाष्यासंगतेश्चयथो

पत्तेः किंच्यदादेशस्याकृष्पर्थेभिरव्यहणास्यचरितार्थत्वेन तत्तायकत्वासंभवान्नात एवमतो रमातो रमाविरोधो
पिनस्वायत्तेऽश्वदप्रयोगे सति तथाप्रयोगेऽरक्षा मात्रावनियामकत्वेन तत्तथोक्तेश्च यहणपूर्वेनाधिकरणम्
इतेन षष्ठीतत्पुरुषप्रसंगो गोकारे तालायव स्याविविशिष्टत्वेनाक्षरमपर्यादाद्रूपे बोधकार्थे त्वाभेनन तत्रकेर
पुनत्वेपि अतीव घुवदस्वरस्वानुगमात्वाच्च किंचततः तस्यात्व घुत्वेपि घागुरुकरीत्यातानुक्तत्वामिद्धि रि
तिवद्रूवीहिप्रसंगो वारतात एवंचः पथक्योगविभागविषयकएकप्रश्नादितिवोध्यं तदाहदिगितिप्र
त एवतत्थैवोपसंहरन्नाह एवंचैकइतिग्रस्य यस्ति भागविषयकएवप्रश्नादितिवोध्यं तदाहदिगि
तिप्रत एवतत्थैवोपसंहरन्नाह एवंचैकइतिग्रस्य परिभाषाया आवश्यकत्वे चैकोगुणाय इतिगतीत्य
र्थः एतेनैवमेवमंदोत्कमिति सामान्यपेक्षत्वाक्केस्वरूपविधावस्यानुपस्थित्या घोरिमादेरपि रिद्धा
गुणाहादिग्रहणमात्रानुवृत्त्यादुरूहमतस्यदत्यागएवोचितइतिरत्नाकरप्रयुक्तं वायास्तं नायकस्यसा
मान्यापेक्षत्वेनाभावात्तः सुखांसुदनीत्याद्यर्थमस्यावश्यकत्वात् रमुक्षिन्नशाब्देककारादाक्तनति
प्रसंगापत्तस्यसाम्यात् पृथ्वीयाबिमादिग्याव्यसुपर्णत्वात्त्वः इकइत्यस्य सर्वनामस्थानविशेषत्व राम
त्वेठन अंगांशे प्रत्ययस्थोक्तिताकाङ्क्षत्वात् एतेनाद्धिधिधिमामथनोत्तत्थैत्पयायास्तं नीहप्रकृ

नसत्त्र भाष्ये फलांतरमाहतत्तस्येति तथा च पर्यवसितं न्नेवेत्यर्थः च णनेनतद्रप्यैवेकस्यैकानितया
सहेत्यस्यान्वयः सप्तपक्षाद्युक्ति न त्वत्तीयवनतु थौ केषटोमो ऽन न्मे भाष्योक्तः ननु कथं तेषां
दुष्टत्वाघतेत्राहतत्थाहीतिमत्रा दोदृष्टत्वं वक्तुमादौ प्रथमा द्वियक्षत्वरूपमाहस्ताशैति इदमुप
लक्षणां हृद्विविधेरपि स्वस्वमिगुणाद्युत्पत्तिर्मगस्येति सान पृथ्वीवततः अत्र पक्षे अस्य सत्त्रं समता
स्यां विधीयमानो नाविकस्थाने द्रव्यर्थे श्रवणात्स्वाभाव्यो वोत्तरमेव प्रसक्तत्वे हृ भयोरपि समन्वका
लप्रवृत्तेर्वा नावोध्यात्तत्वांगोपितत्वामेध्यादत्यर्थे षष्ठीस्थाने षष्ठी सप्तमीस्थाने इति प्रकृते यवे
मिनि वृद्धेर्कमिकत्वात् विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्वे तिभाव नत्र सामानाधिकरण्येनान्या
वं मस्येति व्याख्याने वैयर्थ्यो साहागांतेति विशेष्यान इत्ति इको अंगांतस्येत्याद्यर्थे शेषेति परिच्छेद
कत्वात् संभवतीति न्यायेनान्वैयर्थ्येन ह्याह यदि विति ननयोस्त्वाध्यविशेष्यत्वेपि परिच्छेदकत्वमस्त्ये
न विशेषणत्वं विशेष्यीकरणात्रहि चेतितं नेतेति भाव एवं च नोक्तदोषाद्वित्वं दोष इति बोध्यं एवं स्वरू
पमुक्त्वा रोषमाहहेति अस्मिन्नित्यर्थे परेति अन्यतरस्यामित्यर्थे नु भयेत्यादि गुणादि विधेयपरिभाष
यो मिथसावधायसियोगेनायस्थानं तरेषत्वं तत्रद्वकस्याः संभवेद्वार्यायिसंनियोगेति न्यायेनन प्रव

नेतइतिभावः चतौँमप्येतीतिदकूरतिशेषयद्यपिवाग्नैकाटोषद्वयंप्रतोयनेनथापिप्यातेमाप्यनिर्जो
तेमार्वधान्तकेमायप्रमत्यामवोरशेगुणापाइनं द्रुतपातामित्याशयेनाहचक्रारदूतिःभिरादिविष्कै
अस्तराकर्मेयमित्मत्रैवार्थेहेतुत्वेनेदमुपात्तमितिभावः मजेद्वेद्वि रित्यत्रातिवोहाराहकथंविदिति
ःक्रोःकित्वादिति॰नवास्यककारःश्रतरापार्थएवास्तितिकथंतायकेतितिलाप्यानस्यविरोधाय
तेःतथापियमउमदेतिघ्नः॰हरविदेतिघ्नातनोऽव्याप्तिलस्यतायकत्वसंभवाभ्वतहितितायकस्य
सामान्यपेक्षत्वादितिभावः विशेषापेक्षत्वमभिप्रेत्याहाथेतिःलक्ष्येतितगवायनास्लिक्ष्ये
स्यर्थःएवमग्रेपि॰एवसचिन्तनाघवमाहेवंहीति॰ क्केशादीति॰अपिनाऽप्रमाउ॰त्प्रस्यासिद्धि
ःसमुद्धीयते॰ननुममलास्थागरोधीश्रयतोनास्यर्थक्रित्स्नायकस्यविशेषापेक्षत्वेऽतश्चा
हकिंत्वमायीतिस्मृतिरेवेतिअतएवतामादित्यस्यासिद्धितिप्राग्युक्तंःफलांतरमाहैवंहीतिःस्थाने
योगेतिःस्थानार्थनिरूपितनिर्देश्यनिवर्तकभावस्वरूपसंबंधावयवावयवभावरूपसंबंधरू ।।५०
पार्थरूपलाभस्येत्यर्थःप्रत्यर्थंशब्दनिवेशनेकस्यनानेकाभिधायकत्वमितिभावः॰ननुमिदरूमप
नावयवावयविभावसंबंधेनेवान्वयेनापंचपक्षेइतिनापिदोषोऽतआहःस्थानेयोगमितिवाऽमुक्ते

मेतस्त्वामेवेत्यर्थः तथा च तं विना तत्प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः ॥ कु ॥ विप्रलम्भस्य पाठः अन एवं तत्र देहमा
हस्थानेति हि यतः वक्ष्यते तत्रैव नन्वेवमिदं स्थानिकं गुणान्तरस्य तस्य चाति सेव तथैव तन्यास्य संभवत्सेव
मपि न प्रामाण्ये दोषोऽ तन्न आह कदाचित्प्रवर्तेत प्रवृत्तिप्रवृत्त्यपायविभातार्थकं पक्षीभित्यर्थः आदिमान्तेन घोषः
एतेन प्रामाण्ये दोषे सति विकल्पेति आशङ्कां तत्पक्षाद्देशकं शास्त्रस्य प्रामाण्यस्वीकारात्मा प्रतीत प्रामाण्य
परित्यागात् ततो लक्ष्यान्तरे दूषकपक्षादन्तेस्य स्वीकृता प्रामाण्यपरित्यागात्मकं परित्यक्तप्रामाण्यापादनं श्रो
त्यशास्त्रे स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागरूपोऽप्रतीतप्रामाण्यस्वीकारः पुनस्तं स्थानान्तरेऽन्यशास्त्रदूषकशा
स्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मकं प्रामाण्यस्वीकारद्वातय यद्यपि चत्वार एव दोषा विकल्पेन
थापि यथाकथंचिद् इहास्येवेत्यापद्यान्तरेऽपि चत्वार इत्येवमष्टौ दोषा इति मीमांसकारीतिमनु ॥ ध्येदं
वोध्यं गुणानिधावित्युपलक्षणं तेन विधिष्वित्यपि समं प्राप्ताव्यानयान स्यायेन नेति न्यायेन बाधः स्या
देरपेक्षापेति च यथेति ॥ कु ॥ मिसादिदोषोद्धारणायेतत्सम्बन्धात्स्वभावोऽरूक्षः ॥ कु ॥ गुणैक ॥ का सर्वादि
त्वाच्छिन्नं गात्मेति भावः ननु नेवमपि दूषकं प्रतिष्ठानमेव वेतिमारोपेतत्प्रवृत्तपनं तत्र तत्प्रवृत्तिः कुतो नानान्त्या
स्तत्रप्रेति तत्प्रवृत्यनन्तरं चेत्यर्थः तदेतद्धनापि तं वक्ष्यति तस्मादादिस्तत्पपि संभवेदित्यादिना एतेन प

वोपरत्वविरोधः परिहृतः लिंगाभावादिति उक्तं इति स्थानषष्ठी सत्तोपि समनालोंतं पसूत्र प्रवक्तौ निमित्तं अन्यमुदा
योत्तरस्थानं षष्ठ्या एवं तत्वाद् इति भावः ननु एवं मध्यो दीतं उपस्थित्ति वैयर्थ्यं मत आह यमेवेति अप्राप्त
नुपान हल एवेत्यर्थः तस्य मेवोपयादयतियरीति सत्यामिति सामर्थ्ये प्युक्त हेतमिरिति भावः न केचन य
त्रैवेत्यं कि. उ अन्यत्रापीति धनयन्नत्र एन व्यावर्त्यमाह नहीति आहु: भीमसकी: पर्क्रेजवा धातस्मे सति र
तदनिमित्ताभावात् रस्य प्रवृत्तिरिति विशेषोऽन्यत्र सर्वे समानमिति व्याख्यानं तमुपपादयति न ह्येति येनना
प्राप्तिमेवेस्तिति भावः ननु उभयं प्रावर्तत स्यवा रपक्षस्वरूपमुक्त्वा तत्र दोषमाह अस्मिंश्चेति शेषांतरमाह
सार्वेति लघुपूर्वे इत्युक्त्वादाहर्ईहितेत्यनेति इत्यादावपीत्यर्थः मात्रस्येतीति मात्रपदेनाणो यस्य तव्य
वधे रघोगुणो ह्रितियुक्तौ माधुशब्दं तत्समाहारद्वंद्वात् षष्ठी छंदस त्वान्नुमः मध्यम यदत्तो पि समा
सेन उकारांतस्य पुंस्त्वं वा एतेन गुणो ह्रितिपथ्य रूपं द्वंकोरतस्य अत्तरेतरयोग द्वंद्वस्य गुणो शब्देन ष
ष्ठीतत्पुरुष इति एक्रेणकम याप्तं एवं नियातेदोषाय नो विभक्तिलुग्णायत्तेश्च अो गुणांतमित्यत्रि भोक्ति राम
स्वारस्यात् तस्य त्रैकदेशानुकरणानामागुणांत इत रेतरद्वंद्वो वाय रंडभाष्य व्याख्यानाद्वा स्येमन्नत्रय सो
इति बोध्यं अनंत्येति अंगावयवस्यैकोत्य स्यानन्त्यस्य चगुणाः स्यादित्यनंतस्य स्याप्रतिषेधो वक्तव्य इत्य

र्थे॰ आद्यादय स्योत्कालाहल्ग्रहेति वार्त्तिके इत्यर्थः गृह्यते इत्यत्रात्वयः ह्रस्वादारतीतिरादर्शितेति ये
षः इति स्वेनेत्यर्थः कोपायशं स्पष्टापितं सतीति सोऽश्रुतद् इति अयस्येऽपापीह यंवद्गुणिनिर्दिष्टेति
अनियमेनियमकारिती वामपि भावायाइति भावः देसांतरमाहास्तीति वानुक्रमेण प्राप्नोति चेत्य
र्थः नकत्तु संज्ञायस्येइति भावः एवं च ह्रस्वापुक्ति वार्त्तिके इपुकोनात्पयेवार्त्तिकेतितत्र तपरह्रस्वादीम
त्यत्पर्थः वर्णोयंतीकैयटनाप्ययणास्यः ह्रस्वेनेगिति तथा च ह्रस्वस्पर्केणरणः स्यादितिसूत्रार्थः
नन्वेवं ह्रस्वग्रहणं व्यर्थमत आह दीर्घेति च स्त्वर्थे णत्वं संभवेपि फलाभावान्नेति शंकते अर्थेनि
त्यादित्यत्रान्वेति मिहेसद्वयेनाहेतिह्रस्वस्यश्रुतसेन अंतरंगत्वात् आगमवपवस्य ह्रस्वस्य गुणा
त्यादितिसूत्रार्थः तत्र द्यानि वा द्यानितप्रसक्ताविकल्पपरिभाषा पक्षिप्यत्याइकस्यानिलेनिरीयं न हेनसा
भवति ह्रस्वग्रहणेनैव तल्लाभेनतुल्यफलकत्वात् तथा चोत्तीत्यस्य येनेकाविशेष्यते तिशेषइति
भावः न च ह्रस्वस्यस्यानिलेनिके ऽकारस्यापिगुणप्रसक्तिरिति कथं तुल्यफलकत्वमत आह कारस्ये
तिः ह्यतः नाशयणोत्तिमाह तत्रेदमितिअग्निचिदिति विशेषणाव्यवच्छेद्यत्वादि विदितार्शितं स्यादि
त्यर्थः एवं ह्रस्वस्येति अग्निद्रव्य इति चौरित्यपि हेऽपगोऽल्पत्रेदोष एवं अतएव तत्स्यो गिः नवप्र

करणावैरूप्यायात्मविशेषणामेवेतिवाच्यं · सार्वधातुकादिभिः परत्वेन चेत्यादिमिश्रसामाना
धिकरणेनतस्यविशेष्यत्वस्वीकारात · इतिवक्तव्यसमाप्तौः नन्विदमाश्रिचितत्वाश्रिचितइ
त्यजायिपायोतोतिभाष्यविरुद्धमतः · कैयटोक्तं सिद्धांतमाश्रित्य हि पदे इतिः अयंभावः · नह्यानियमइति
श्रुतिः स्मृतिर्वा किंतु परिभाषालिंगवतीफलवतीचेतिनियमः · फलं चेतरथाव्यक्तिविहिनरसं यत्तोपि
वर्कृशकाइतिहि स्वस्येष्टस्यांविशेषणत्वव्यावर्तनेनतत्रावयववषष्ठीत्वबोधनेनानंतस्यापिगु
णासंपादनमेवफलं स्याद्गुणेरहगुणाप्तताघोनेविशेषइतितदरुहस्वेत्यादि · इतिनोक्तस्योभय
त्रेहेतुत्वं प्रतिपाद्यते · अयेगामश्वामितिवत्समुच्चयोवोध्यः · अयेपिसिद्धांतापरीत्येवाह एवमिति
नत्रैवेत्यर्थः · अनंत्यस्य · अनंतस्यापिहितोपदेशपमुद्धरति घोति अस्मिन्निति वरी संज्ञायस्तेत्य
र्थः · अगस्यतद्धिविशेषणत्वात्तेननेदंदयिसंज्ञंनापि घातंदृत्याशंक्य आपियद्दिवर्णानंतउसं
समेकत्वेनतस्यतत्काव्यवधानेनाङ् · दपरत्वं हस्वोतमक्तस्यठकः स्वागत्वेनाव्यवधायकत्वादि णम
तिवृत्तोनोमपात्तंतकोहस्वावयवत्वात्तत्त्वेविशेष्यत्वात्तस्यानंगत्वाद्वतस्यविशेषणा
त्वाधवन्तस्यतुहस्वापुक्तिवार्तिकेऽपुमेतउत्तरसंयतहस्वेव हस्वेव फललेनाचेतदभावात् षष्ठ्याश्रयक

त्यानस्या युक्तत्वादितिबोध्यं तदाह रिजिति॰ ह्रस्वस्येत्यादिस्त्वित्सार्वधातुकेति सत्रेपि नदोषइत्याश
येन शंकते नान्वितितदपवादयक्षेत्यर्थः नन्वयुगतेत्यादौ बहुव्रीहिसमासे सामर्थ्यादिकयरि
भाषानुपस्थितिरितिभेन्नाहेयपतीत्यादौ इकारयकारादेर्विध्यर्थत्वमितिकथंनियमार्थत्वमि
तिचेन्नलाघवात्तस्यह्रस्वनिर्णीतेनिखादस्येत्यतिमायेनगृह्णतनियमार्थत्वस्यादोषाबह
त्वात॰ नचयुगंतग्रहणात्तदपत्यादावनंतस्यानिकोपिगुणार्थस्यादितिवक्तव्यंनियमार्थत्व
मितिवाच्यं गुणोकृतेइयथावद्व्याविशेषाभावात्तदाह नियमेति॰ यद्दिलीति॰ हियतोत्वंतर
स्येतिन्यायाश्रयणादित्यर्थः सार्वधातुकेत्यनुवृत्त्याविशेषाभावात्तदाह नियमेतिः यद्दिलि
तिःहियत्तुनिर्विनानियमत्वमेवइर्वचमितितिनदनुवृत्तिस्तथावानुवृत्त्यापृकृतनियमइतिक्रमोन
कार्यःगरणाद्योयुगंतीदेरेवेतिनियमस्तुवक्तव्यमत्रोच्छेदायत्यानयुक्तइतिभावः युगंतग्रहणान
न्नसपक्षत्वमित्यस्युयेत्याहि॰ लघसधेतिवस्तुनस्तत्स्यादीदम्युपलक्षणार्थंबोध्यंः ह्रस्वांतसमाहार
द्वंद्वः यदिस्वितित्विक्ष्यानुः सामान्यदनुवृत्त्यावियितरनाश्रयणानन्तस्यार्थः नन्वेकेनवाक्येननियमद्व
यस्यालाभात्कृतस्यसार्वधातुकेत्यस्यैवनियमः स्यादितआहाशाहमेतिःदोषइतिनस्वस्थ

रत्तिरप्येतिशेषः अपिरन्यनियमसमुच्चायकः उक्तभाष्योक्तदोषस्योपलक्षणात्वाकैयटाघुक्तदोषाना
हहेतुहृदित्यादिः यिवाच्यइतिइदंचोवताोनस्यांगस्येकोगुणाइत्याघ्याख्यानानाभिप्रायेणावलु
नलुसोप्युतइत्यत्रापिप्राप्नोतीतिभाष्याविरोधयत्याचिंत्यमिदं ठक्वाथैदुर्वारएवेतीतिः एवाम
त्रघूयधव्याहसार्वधातुकयत्वाद्यानंत्यगुणानांनियमहृदयेनाप्यनिवर्तनेनादिरितिभावः क्विर
ताकारलाहायणानुरोधेनाहवलुतस्मिन्निति: शकार एवेतत्रान्वयः स्मिन्नेनेतिअंगाधिकारस्य
त्वादितिभावः वस्तुतः सर्वेचोपाठत्वान्नाशेयइत्याहस्म्ययमाणोनचेतिरेकइतिप्राधान्यात्तथा
वतस्मिन्निति: परिभाषायाव्यवहितव्याद्वृत्तिस्तदाहसकलेतिअपितत्र्छेषयक्षसम्भवादयक
लडीत्यावलुतस्तुचिंत्यमिदमिसेगुणाइत्यादौशितीत्यादिभिः परत्वेननिर्दिष्टांगोयेतायाः परि
भाषायाअनुग्रहायग्राप्रकरणावैहल्यायवांगस्यावश्यंविशेषणीयत्वात्प्राप्स्याशेइ
त्थितावांश्यत्वालोतितेोध्यं-तस्याहंगमेवेतिपरंदुर्लभत्वमिति ग्रांतग्रहीतेत्यर्थः यद्यपिभाष्यात्तु राम
मतव्यवाहृयस्तेपयुक्तायेयप्रेकंवाकांतवेदंचेअलोंत्यस्यविधयोभवंतीइकोगुणाहृद्धीअलो
न्यस्यततीयतेछेषः ध्यनावाकोअलोंत्यस्यविधयोभवंतीइकोगुणाहृद्धी अपायस्यवानेत

वर्तितत्वोऽयं तद्यवादे इति विधिसमंस्यशैनैधनयोरेकवाक्यत्वनानावाक्यत्वस्वरूपकृतः तथापि तत्तद्गुक्तं गु
णानां चेतिन्यायेन नैकयोगस्य विशिष्टत्वेनाभ्याकारसिद्धत्वेन मिथोऽनपेक्षत्वेन विधायकारकत्वेन च
परिभाषायां तत्तद्देशशेषशेषीभावात् पूर्वान्त्यत्वयोरसंभवात् एतेन गुणान्तरत्वेतिन्यायेन यस्यये
नार्थसंबंधो हर स्यस्यापि तस्य सं च पक्षे सामर्थ्यो नाम नन्तयोः प्रकारान्तरमिति न्यायेन नैकवाक्य
तागुणादेशो इति नारायणेनाप्युक्तमयार्थं च तत् एवं कैयटादिभिर्विधिसंस्कारौ नैव तयोरुपपादनं कृतं
नत्वाहि विधेराघवाक्यार्थबोधपर्यवेक्षणे निरसीतार्थकत्वेन षष्ठीस्थान इति प्रक्रमात् तस्यासावे धात
कार्यविरतां गम्यस्थाने गुणादिरभिन्नाकाङ्क्षे तावच्छेदेन स्वस्वनिमित्तवशात् परस्पराकांक्षापाद्यनयोर्नित
न्यत्वार्थबोधयोरुपस्थितिस्तत्रैव प्रागुक्तरीत्या केवलयोस्तत्वासंभवेनातोतयोरितरेतराधिकारस्थले
नसंबंधिसापेक्षत्वेन वा गायत्रमात्रसंबंधेन वानेकवाक्यतया प्रागुक्तरीत्या क्रमेणान्वयः आश्रयपक्षे य
थावानयोः समकालप्रवृत्तिमत्वयोके प्राक्कृतः सत्येन्य तत्रभवन तत्रासंभवति तत्रोक्तरीत्या संभवतीत्यायेनेग
न स्थानस्य स्थाने गुणावृद्धी भवतामोवतदन्तस्यापन्नं स्थाने भवतः इति आङ्गात्मस्यस्थाने विधयो भवंति
नेव गुणावृद्धिरुपाइकोभवंतीति वाश्रयस्येको इग्यप्य अन्तस्य वा भवति अन्यत्र तु सामान्यधाकेनभव

तिः अत एव पातञ्जले सर्वो देशाध्यासनसंगतिः एवं च तस्मिन्नेव तत्र विशेषशब्दे बहुव्रीहिसमासे पुरुषो यदि विशेषयति
दकभावस्तत एव च शेषः शेषिव्यवहारोऽनेन गुणागुणिभावस्तस्मात् अत एव भगवता पतञ्जलिना तस्य विधयो भवं
ति इत्युक्तो गुणाद्ग्रहः सत्तोऽयम् एतेनैव मेकवाक्यतास्मात् यदेकवाक्यतयाऽन्ययोरुक्तो तस्य पालनं द्वया
घवत्वं देशमध्ये इत्युक्तो गुणोऽन्यामध्यमारितम्यायेनैतस्याभयत्राऽन्वयसम्बन्धात् तत्र विशेषशब्दस्याभ्या
गुणस्य मर्थे हृदयं समवितं तदपवादशब्देऽनेन तत्पुरुष एवन तद्बहुव्रीहिरपि असंभवात् अन्योन्यस्येतरस्येतोऽपि
विशेषविहितत्वाधेनानाप्राप्तानामपातव्यवस्तौ एतत्प्रयत्नप्रतिबन्धादत्र प्रयत्नवैयर्थ्यमाशङ्क्य वादस्त
अत एवाप्यनाचावाचे इति प्रतिपादितास्यतोऽयम् स्यविधयो भवतीत्येवोक्ताद्दूरस्थानिक अन्यतरस्मात्कार
को गुणाभावाको इति प्रतिपादितास्यतोऽयम् स्यविधयो भवतीत्येवोक्ताद्दूरस्थानिक अन्यतरस्मात्का इत्युक्तो गुणा
द्धि अन्यस्य वानंत्यस्य चेतीत्येवं भिन्नवाक्यतां प्रदर्शयितदपवादत्वमुक्तं भगवता अत एव चालोऽय
स्येतस्य समवायस्यार्थस्य पदेऽमुख्येऽर्थे कृतः अन्वयश्च एवं वाक्यार्थः अनयोः समभावादपि तदप्राप्तिर्वा
ऽनेवत्तिरिताव्यवहितत्वेऽपि ताध्यासस्य पीतिभाष्योक्तः बाधेनेतीति न्यायेनतद्बाधेनैतन्मात्रो यद्यपि तथा यदूर्ध्वम
नेविशेषपराविशेष्यभावेकामचारानिरादिर्दिशो गुणा रत्नायै तत्पश्चाद्दशमध्येऽनन्त्वादन्यतस्थेव यो

राम

तेनतत्साहचर्यपोतगृह्यमाणत्वांशिंशपात्वाद्विलिंगंगच्छत्संभवतीतिन्यायेनाधितत्वात्सचभगावन्नांगावयवत्वेकोगुण
च्छीभवतरछीकोभवतीति।एतेनकैयटादिग्रन्थानामाशयगतोपिव्याख्यातः।एतेनादेशग्रन्थोयेष
स्यालोत्तमस्योपस्यादेशविशेषायेक्षावाभरव्यात्त्वविधसंस्पर्शेनसद्देवलक्ष्यसंस्कारकत्वसंभ
वेनैकवाक्यत्वंतच्चपश्चाच्छार्थीभावितद्वेदंचोयग्रेद्रकोगुणावृद्धीग्रलोत्तमस्यत्यैकवाक्यतात्वसूप्र
दर्शनेग्रलो।त्यत्यविधयोभवंतीतिछतानामसप्रदर्शनविधयोगुणाद्बृद्धिरूपाः।नानावाक्येइग्ग्रेद्रको
गुणावृद्धीग्रेत्तमस्यचानंतस्यचेतिग्रस्यान्ततोभिन्नवाभताप्रदर्शकतथाचकिंस्यादनर्थकमलोत्तम
स्यविधयोनभवंतीतिग्रंत्यस्यैवेकोगुणवृद्धीतिकोविधिगुणादिरूपाविधयोनभवंतीत्यर्थः।एतेनविधेयस्वात्मकार
येवपक्षद्वयवर्णनंचोयटाद्युक्तमपास्तं।अनुपोस्यैकवाक्यत्वादेभोयेऽनुपलब्धत्वात्।किंचविधेयकथाय्
त्वेसमवीदेशेमानादिभाषावार्तिकायुक्तसंगतमापत्तेः।नदीऽहल्गुणसमवयवप्रष्ठात्मत्वात्पायालेनापिंगतोपि
सर्वेधातुकेत्याद्यप्रसक्तेः।किंचनेयदोषः।यथेवहीत्यादिभाष्यासंगतेः।त्वन्मतेप्रग्रास्यान्यस्यावयव
षष्ठीत्वात्।एवंद्वितीयपक्षस्यापतथोपयादेनेहइ-मध्यस्येतिवेदादित्यादिभाष्यवार्तिकासंगतिः।ग्रुषि
चेत्यादाविवांडादिविशेषणानेवानांत्यस्यप्रसक्तेः।ग्रेतिकोविशेषणोपिङ्साधिभिरपितस्येव विशे

वतो न तत्राप्रसक्तेः किंच पक्षद्वयेपि यगणाद्यप्रिकृपदानर्थक्यं विधौ सर्वत्र तयोः सत्त्वात् विषयत्वमर्थगो
नाकथाविनतसार्थ्येऽपि समयुक्तात् पत्र सपक्षस्य विशेषो न स्यात् यदि च वैमिके त्यादिवैपर्याधु
क्तमपि न युक्तं तथाहि लोके समस्ये समस्यामि नवा कालापत्तेः न च ह्यापातः यघेकं तावत्समित्यादि
भाष्यादिविरोधापत्तेः न थाससति हि सावधान कार्यियोगं तांगात्यस्या लोंतत्यंगात्तत्स्य लकौ
गुणात्स्येकवाक्यतास्वरूपं वक्तुमुचितं एतेन यदावं गत्स्येत्याद्यपि के यदाधुक्तं निरस्तं नत्राप्येक
वाक्यतायाः स्त्यघमनुनोऽभयत्रोभयोः शेषस्य शेषित्वस्य च संभवेनत्वदुक्तप्रवृत्त्याद्यात्र संभवा
च्च अथत्वं गत्स्येत्याद्यपि तदुक्तमयुक्तं [illegible] वयव वधीनांत्याल येश्चयेत्य त्रमानाभावेन
द्वितीयपक्षस्य न तथा वर्णानानौचित्यात् अप्रामेत्याद्यपि तदुक्तमयुक्तं सामान्यवचनप्राप्तस्य विशे
षवचनेन वाधाभ्युपगमात् किंच तथात्वे यणादेरयादयो वाधकाः स्यादित्यव हारायत्ते यथर्थं गत्स्ये
नीत्यादौ घयि पुनस्तदुक्तमयुक्तं [illegible] गत्स्येति स्थानवत्त्वा एवोक्तत्वात् [illegible] स्य गुणादृत्वा तम
दोयप्येजेत्यवदितिन्यायेनैतत्प्रवृत्तिः एतेन सकलादित्यादिन्यं तत्तदुक्तं निरस्तं एङ्मात्रस्येति चेदिति वा
निकसरसमंगापत्तेः अप्येत्याद्यदीत्याद्यपि न युक्तं [illegible] तावपि द्वीयस्येको गुणस्याप्रसक्तेः अ

गेनौकारस्य विशेषितत्वं शक्यतानाद् सावधानत्वादर्थधातवः पौष्णिस्यानुषङ्गेनातवोपरतोऽनन्तस्य पुरुषाश्रेतुर्गतत्वाय प
धस्यैवेति व्याख्यानात् प्रकृतस्यैव नियमः एतेनैतेनवाक्येनेत्यादिकैयटोक्तं चिन्त्यं ब्रह्मभ्रमोत्त्याभिसन्धेवानन्तरेति व्याप
कत्वाप्रकृतेऽप्रकृते एतदाशयेनैवाद्यऽयेवमिति भाष्यप्रवृत्तेश्च एतेनाथायीति यतीकेऽनन्तस्येति तदुभिरव्याप
त्वात् उभयत्रानिमन्तु विनिगमकाभावेनोभयसिद्ध्या चाश्रीयते एतेनाप्युपगमपारिकैयटोक्तमयास्तं ब्रह्मप्तो
त्याप्युक्तरोधादिति सिद्धस्वात्मनुमयास्तं भाष्यकैयटादेराशयस्यान्यथाप्रतिपादितत्वात् विध्येकवाक्यतया विधा
ऽनयोस्तत्वस्यापि प्रथोन्नयेषु तत्वेन ब्रह्मणोपि द्वैविध्यात् सर्वादेशेत्यादिभाष्यादिसंगतेः उक्तत्वात् अत एवाग्नि
मद्दोषः स्यादप्युक्तीत्वात् एवं तस्येत्यादि दोषस्याप्युक्तरीत्याऽभावात् अनुमिते रंगोश्रेऽस्थितांकांशत्वेन तथा
ऽव्ययत्वासंभवात् तत्र यथाक्रमं वा सार्थबोधस्योक्तत्वेन तयोरनर्थक्याभावात् अत एव तदेवाद्यक्षोऽनेनोभयसंभ
वात् विशेषान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् कैयटाशयस्यानेनाग्निमद्दोषस्याभावात् उक्तरीत्याऽव्ययस्य पाससंभवात्
तत्र मानस्य प्रागुक्तत्वेन तथैव तत्वस्यपवर्गो नौचित्यात् अप्राप्तेस्याद्याशयस्य छायायामुक्तत्वेन न दोषस्यापुक्त
त्वात् अत एवानतिप्रसंगात्रेति दिक् वस्तुतस्तु यदेकवाक्यतयैवानयोस्तत्रान्वयः यथाचायं यथा चात्र भाष्य
कैयटाशयस्तथा वरत्वाद्युक्तदोषाभावस्तथा प्रतिपादितं छायायां तत एवबोध्यमिति बोध्यं यद्यपि भाष्ये सं
वद्धपरिभाषा पक्षोऽप्युक्तस्तथापि नसस्यते ग्रः कसन्निपातः क्रान्यतरस्याम् सच कस्येत्यभाविभिगमकाभावे नसर्वे
ष्टासिद्धेः किं तु विप्रतिषेधोपजीव्यस्तदाह । अपूर्वेति । तत्र परत्वाद्वृद्ध्यपवादत्वादि भावः । निरवेति । कृते

चारितार्थ्यं वितद् प्राप्तिपोषेऽ चारितार्थ्यादित्यर्थः ॥ सिद्धान्तं वतुदुपसंहरति । तस्मादिति । भाष्यमतेनाह ।
यदीति । वार्त्तिकमतेनाह । यदि वेति । आश्रीयेत इत्यत्रान्वयः । उक्तरीत्या ऽन्यथा गत्यभावादिति भावः । असं
भवे । तत्रैव । न वेति । उभयथापीति शेषः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । उक्तपक्षाणामुक्तरीत्या ऽसं
भवेनास्यास्य तंत्रत्वादित्यर्थः । स्थापनं अनेन क्रियत इति शेषः । नन्विकार इत्यस्यार्थपरत्वात्कथमिदमत आ
ह । तथाहीति । उकारणामिति । उक्तरीत्या ऽन्यथा गत्यभावादिति भावः । तस्य च नपुंसकत्वेन सोर्लुगित्या
दि प्रागुक्तं । नन्वेवमप्यत आह । न वेति । तत्तु । अनुकरणं तु न संज्ञिपरमित्यर्थः । स्वरूपमिति । अनुकरण
स्यानुकार्येण स्वरूपमप्यर्थ इति प्रागुक्तं । एतेनेकोपयित्यादि तुल्यत्वादिदमप्युक्तमित्यपास्तं । अनु च तस्य
स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दोपन्नभवती । आद्यपक्षेऽपि तो गुणपाठ इत्यादावप्यापत्तिरतः पुनरत्र गुणग्रहणमिह पां अ
तएव गुणपदं यत्र वर्त्तत इत्याद्यर्थ एवास्त्विति नो नु वस्त्यार्थपरत्वं तु न । शब्दाधिकाराप्पत्ते ॥ अतएव विधीयत
इत्यस्य तदर्थकस्य भवतीत्यस्याध्याहारः । गुणादिपदं च तच्छब्दविहितगुणादिबोधकं । एतन्मूलिकैवानु
वाद इतिपरिभाषेत्याधन्यत्र विस्तरः स्तदाह । यत्रेत्यादि । इतीति । इति शब्दोयत्रेत्यर्थः ॥ अतएवान्यपक्षे विधेय
समर्पकत्वेन गृहीतगुणादिपदश्रुतिरस्मगतिं गं । तत्वेनाह अत्रप्रथमायाविधेयविभक्तित्वेनासति बाध

केतदं तत्वेन पदस्यान् कालेएवगुणानामिति न्यायादिनोभयोः साक्षात्संबंधः। प्रदेशो नैवान्यपदस्त्वदाह। तस्य चेति।
उपस्थितस्य तस्य। तत्रैककइति पदस्य त्वर्थः। बुध्येति। स्थानषष्ठीलिंगकत्वादिति भावः। तदेकेति। तेनवाक्येककइत्यर्थः
एवं सति क्रमेण सर्वत्रैव प्रसिद्धिमाह। नतत्रेति। नोपतिष्ठतइति। एतेनैकस्या अप्रवृत्तावपरापि न प्रवर्ततइत्यपा
स्तं। असंनियोगशिष्टत्वात्। प्रदेशे सन्निहितं भवेपरिभाषाद्वयेकवाक्यतया वाक्यार्थः अन्यथात्विकृपरिभाषागर्भ
एव। अस्याः अंतरंगत्वादितिपरमार्थः। हि यतः। षष्ठ्याइति। स्थानेत्यादि। तत्रैवनियमप्रसंगादित्यस्यार्थः संभ
वा [illegible] इतिभावः। यस्त्वर्थे। तच्च बपक्षो कंदो षाभावमित्याह। तथाचेति। सिद्धांतपक्षः। अंतरंगत्वादोषे त्वर्थः। अतएवा
ह। नचेति। नहीत्यर्थः। नत्विति प्रचुरः पाठः इयमितिविशेषण तृएकनिवतावपरानिवृत्तेः। नारायणाद्यनुरोधेनाह।
तच्चेति। इकयणामिति जातावेकवचनं। स्थितं। नारायणादिग्रंथे। तुनाइरुचिः सूचिता। तद्वीजं तु चरमपक्षएवमु
क्तो। न्ये सर्वेऽपुष्ठाएवेति तत्वमिति। भाष्येऽधिकारपक्षोपिशंकितुं युक्तइतिध्वनतो तत्र। पं यदिह तुर्शंकते। नन्विति।
एवेनपरिभाषात्वत्र्यवच्छेदः हिमतः। नावितष्ठतइति। एकाचोद्वे प्रथमस्य। अजादेर्द्वितीयस्य। यादेशे तु तत्रैकदेशा
नुवृत्तिरुद्दिश्यमेदादिकं चर्चनीयमिति बोध्यं। अस्वरितत्वादिलिंगस्य स्पष्टत्वात् [illegible] पयिकोध्यं। भाष्यमेवाह। ना
पीदमिति। विधिसूत्रं। केवलविधिसूत्रं। पुनरीति। प्रागुक्तरीत्यानुवर्तयेदर्थपरत्वादितिभावः। नारायणानुरोधेना

३१

हा। नादित्ति। गुणाग्रहणो ऽनर्थः। अपिः पूर्वसमुच्चायकः। ननु प्रमादाख्यानपक्षो न सिद्धां नइति प्राप्त कूमन आह त्रिदि
शिति। तदर्थस्तु तन्नाद्दिधीनां वैयर्थ्यप्राप्तेः पूर्वोक्तसाहचर्येण परशास्त्रोपकारकत्वस्यैवनिर्णयात्। इकार
स्य श्रावणप्रत्ये न शंका याऽऽगमान्ता घटाघस्य परत्वान्ययातेन्यारौ विधि सन्वैर निष्ठाफले। ते षांनि यामक
त्वस्यास्य केवलविधित्वे पातेन्यारौ विध्यर्थेत्व संभवेनइवेवत्वात् संभवति एकवाक्यत्वइति न्यायेन स्वांत
र्यपारतंत्र्याभ्यां विधिसंघटनपरिभाषात्वेवैरूप्यापत्तिरित्येकरूप्याय परिभाषत्वस्यैव युक्तत्वाद्वेति षि
वं इति। कौस्तुभव्याख्यानेऽष्टतीयमाह्निकम्॥ वक्ष्यमाणां सिद्धांतं मनसि निधाय स्यवाणो त्तत्राथमाले
धात्वंशेति पदं इति वाख्यार्थः। अत एव प्रत्यासत्त्यात्वल्य मर्थमाह तन्निमित्तक इति। शौषिकः। कप। तन्निमि
नके इति पाठे। संतारौ कः धात्वंशे व्याख्यानबीजम संभवं निरस्तबीजांतरमाह यधपीति। व्यतिसेऽइपादो
यघव्याव यवलोपद्वारा धातुलोपो स्तिन्वापि सनल्कुन्नस्य इत्वस्तत ध्याऽवावछिन्नलोपे ऽप्य योरिके
तत्स्यानमिधानमतमाह कुत्रस्येति। धांतोऽस्त्वेति। तत्संनियोगेनेत्यादिः। क्वात्तरि प्रत्ययेऽ ष्यासंगातेराह
दः स्वेवेमेति। अतइति। इरं कैयटहरदत्तापन्नतोषेन वस्तुतस्तु उणादीनामव्युत्पन्नत्वादसंभवाच्च त्व राम
स्यगोति कैयटापुक्तवदिदमप्युक्तमितिबोध्यः। लक्ष्यतेऽइतियटोहम्यइति वदवयव धर्मेस्याकियदि
स्पराणोति कैयटापुक्तवदिदमप्युक्तमितिबोध्यं

समुदायेऽआरोपात्परं विषयेत्वात्तीउक्तिवत्सु समुदायधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तेस्यावयवेऽआरोपादेतिभावः
योवाक्यालंकारे: अत्र पक्षे धातुपदत्वे पृथ्व्यात्सर्वस्य माणात्वादाह: लोपेति: सत्रे अश्रुतत्वात्: गुणी
ति: अश्रुतत्वेपि: निर्देश्यत्वेन गुणत्वध्यो: शाब्दप्राधान्यात् तल्लोपस्य तद्विशेषणत्वात् मत्वलो
पशब्दोऽधिकरणा ब्रजेत उरस्याघोटकविशेषणमेवेतिवाच्यं तत् दर्शितं लोपकृत्या दोभावसाधन
स्यैव प्रासिद्धत्वेन तत्त्वाणामानौचित्यादितिभावः: भावः भाष्यानुक्तमपि संमिलितत्वात् कस्या द्यु
क्तेन: उभयानुयतायाह: तेत्रात्वादिमिरिति: बहुवचनमवृयत्नभेदाभिप्रायं: पर्यायभाष्ये
पक्षद्वयमेवकंठतमुक्तं तथाप्ययं पक्षोयदि परिगण्यानेक्रियतेऽपि यतेऽध्ये घते अपत्रायिता दो
ष्यंतद्वचस्यमेवस्यात्: कैयटस्यत्वेतत्पक्षानुपन्यासेनन्यूनतेति: कं: वस्तुतस्तु पंतेन भाष्ये
त्वाधिनित: नापिकैयटस्यन्यूनतेतीभाष्यप्रदीपो घोतव्याख्यानेस्य घटामितितदसंमतो
युक्तः सैत्याहक्षणाघनुरोधेनात्रउक्तः इतिबोध्यं: यत्विदं चिंत्येतस्याद्यपक्षाद्वयत्वाधारणेन
तप्रकृतत्वात्: आद्यतिपक्षेपि प्राप्यासत्याख्यो रेकनिमित्तकत्वलाभेन नैवंविज्ञायत इत्यादि
भाष्योक्तबहुव्रीहिपक्षादविशिष्टत्वेनतद्भाष्यस्यतत्पक्षाश्रयेणप्रवृत्त्यानौचित्यात्: बहु

नीरितौ वोपपत्तावार्धधातुकपरत्वाभावे मानाभावात् सेतिरत्नप्रकाशाकृतत्वउक्तहेतोः लडाद्याघहे
तौ तथैवत्वाभावः एवं करणारणमौक्तिरपुनरुक्तावाद्वः कृत्रीहाचेकार्धधातुकनिमित्तकत्वमत्र
पक्षेरुमिन्नार्धधातुकवानिमित्तकत्वमितिभेदेन तद्वृत्तदोषद्वयस्यासंगतत्वात्वेतिरिक्तः आर्धधा
तुके परे यत्वेस्य धात्वं शस्यलोपे सतीति वा ओ थे: इको गुणाच श्वेत्यनु परिभाषा तामत्र
वारयितुं प्रवृत्ति स्वीकारात् तत्र विते भाष्यानुरोधेनार्धधातुकनिमित्ते इति: एतेनार्धधातु
केसति लोपोपसत्ति लिङ्गितिस्या त्यो नाह्योयस्यार्धधातुकनिमित्तौ तुल्लाभः आर्धधातुकप
रस्यतन्निमित्तलक्षणपादेतिरत्नप्रकाशोक्तमयास्तं परिभाषावाधे मानाभावात् उक्तरीत्यो
पपत्तौ लक्षणा श्रयणे मानाभावात्वः यद्यप्यत्र पक्षे धातुयदृवैयर्थ्येवक्ष्यनेतत्थापि
प्रस्तुकेनायांतदृहलोपि यादाधातुलोपेसतीतिः लोपस्य यत्वासंभवात्परिभाषानुपस्थि
तिरिति भावः नन्वाड्लास्योभयस्थानिकस्थानिकत्वाभावादिकदेशस्यैकः स्थानेद्वयस्यालिकथ
निविषयेत्वस्या रोद्ररत्नाघुक्तमाहयोहीति वैयमपिः एकस्थानिकत्वसत्वेपिः तस्याभावविवक्षणा
तं आहुरिति मिश्रादियहत्यर्थे अनेनतत्सूचितामलत्वमाहास्तुवेतिः एवं चनार्थदोषद्भतभावः सा

राम

धारणात्वास्थेवाहः इदयेपीतिस्वेतोनधातानिति सूत्रे संभव इति अत्र पक्षेऽन्तिमपक्षं गविवपक्षेनेतिभावः मतेः
सिद्धांतमतेः नलोपोऽन्तरंगः इति एवं च नन्निमित्तकनिषेधोपि अंतरंग इति भावः इदानीं पूर्वपक्षम
तेनतु नासवितामहविरत्रे स्फुटीभविष्यतीति बोध्यम् आह बहिरंगेति अंतरंगेति बोधे सूत्रे अचो आदि
हित्तो यक्षाह बहिरंगेति बहिरंगस्य बहिरंगनिषेधनिमित्तभूतस्यापधालोपस्यासिद्धत्वाद्वृद्धि
धिप्रवृत्तिकाले निष्पन्नत्वान्निषेधस्याप्राप्तेः एवमेवजातस्य निषेधायोगात्तन्महत्ते स्त्वाद्धिम
र्थः एतेनजातस्य बहिरंगेति बहिरंगस्य बहिरंगनिषेधनिमित्तभूतस्यापधालोपस्यासिद्धत्वेनासिद्ध
त्वाद्विधिप्रवृत्तिकाले। निष्पन्नत्वान्निषेधस्याप्राप्तेः एवमेकजातस्य निषेधायोगात्तन्महत्ते स्तुला
सिम्यर्थः एतेनजातस्य बहिरंगस्यांतरंगे कर्तव्ये तेनासिद्धत्वप्रतिपादने जातेऽन्तरंगे पक्षाप्राप्त बहिरंग
स्यातेनापिसिद्धत्वप्रतिपादने मानाभावः फलाभावो जायतानिरोधक्षेत्वयासं अंतरंगेत्वस्यप्राप्ते
वाहसि। क्षमितिननुनिषेधेनदाभावात्कथं तन्मूत्रस्विरतेत्याह यत्रांतरेतिः व्याख्यानामद्दथोरः ह
रेतिहरदत्तस्तत्त्वपाधिनः सीस्त्रेवाद यथ्वेमसूत्रः एतन्मस्वितामहस्थिमाह किंत्वसिन्निति नेऽजीतिस
माधानमितिशेषः विरुद्धांतइतिगुरोराह वीत्यचोरानंतर्येरागाच्छ्रयणोननिषेधप्रसंगादितिभा

32

व॰ न उ सैवैकदेशयुक्ति रत्नामतः आहितत्वेति । वहिरंगाश्चेति । गुणान्स्येव चे । उक्त एवाश्रयः । अयिनाशयो
गांत स्येतिसस्त्रेयत्ताः प्रतिषेधयति वार्तिककारः अन पक्षेऽनि कभाष्या देशः यातत्र स्वोक्तेऽथ समुच्चयः । ए
वमप्रेपि कः सौरदेवादेयः । श्रोमाऽऽदेशात्याऽऽ । अहलोनेनाजानंत येऽन्यस्यानित्यत्वज्ञापतेन नेदं वि
रोधंजातं । अन्यथानिषेधेनात् इप्रवृत्याय रत्वाद् दैसवर्णादीयेनतो गुणोऽपि वेतीन्यादिमिव्यात
दे यथैस्य घमेवेतितत्र । नस्यातरंगवहिरंगयोरंतरंगवलीयस्त्वे ज्ञापकतयाः धातरूपसर्गे
कार्यमंतरं । श्रुतात्तापकता याश्च स्यैप्रसारणाश्चेतिः सत्त्वेभाष्येउक्तेनेनत्वउक्ता र्थमानाभावात्
नजानंतर्येऽस्ति परिभाषाज्ञापकत्वमसिद्धमित्यस्यानित्यत्वस्यैव ज्ञापकमितिन्जानंतर्येऽस्त्यस्या
एवासत्वाद् । अत एव भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रे तो । यजनकार्याय निषेधोऽप्रलेवेः । एतेन संहिताधिका
रीयकार्येनाजेति निषेधेनासिद्धमिति बाध्यते ज्ञापकास्यतदधिकारस्थत्वात् । एतऐ इति तस्य का
लांतरविहितमिति दोषइत्यपास्तं उक्तमयास्ते । न स्य एवाम त्वान्स्वोक्तद्वितीयपक्षे प्रकृतभाष्यवि लाप
रोधापातंतरंगेऽप्रनिविहायाहयन्नोऽत्तरेति । नस्यादिति इत्याद्धिति विषयोनभवेदित्यर्थः साधुत्वे हेतु
सत्त्वयनतेन प्रागुक्त दोषाभावादयमवेष्यसिद्धमाह यवैति । हियतः । यवोत्तरगुणोत्तरमहमितिकं

तेनैवैतस्योत्तरकालप्रवृत्तिकत्वमन्यथाऽसंभव एवतस्य अत्रतु संभवाभावेपि प्राप्तिपक्षेफला
न्निषेधस्येतितथात्वमिति· वैलक्षण्यस्य स्वरूपमाह·अप्यर्थकसइति केचित्· येतत्तु·ऽयेच्छइत्यादि
केऽपचइत्युक्तिं व्याख्यातुं शंकते नन्विति·त्याज्येतितेनेवसूत्रेगतितिभाव·तत्रबलत्स्यत्र तत्तात्पर्य
कमितिकेयत्राऽनुरोधेनाहितत्रचेति· तद्विषयेइत्यर्थः· तेषतुपीतीति·तेपिषत्वेइत्यर्थः·अ
वारितित्यद्विवचनांतेनसमासः·अस्तीत्यध्याहारः·अवोरानंतपेसतियत्रद्वयमस्तिवहिरंगम
न्तमंतरंगं प्रकृतेवहिरंगंवातत्रबहिरंगपरिभाषयानेतितदर्थइतिनदाकूतं स्वाविवक्षेनिषेध
मिथ्यात्वकमानविरोधादिति भावः·अदसोमादित्यत्रकैयटेन ध्वनितमिदं·एतेनहरदत्तायुक्ताव
यमपिदोषोबोध्यइतिसूचितं·इत्थंहितदाकूतं एकवचनांतेनतत्रसमासः·ऽन्त्यपक्षे·अन्तका
लप्रवृत्तिकत्वमात्रनिवेशेवाद्भुतंभाष्यमानं·एवंचोत्तरकालप्रवृत्तिके·अपवादानंतर्येत
त्यतियोगिकानंतर्यंनिमित्ततेनाश्रितेसतितदप्रवृत्तिरित्यर्थइति·तदाहास्तिहीतिहिना
स्यात्रहेतुत्वंबोधितं·अपवादइतिफलितावप्रतियोगिकानांतर्येइत्यर्थः·इत्यत्रः·परस्येति·य
घपीतातोहल्लोपित्तथापि अवोपितत्वांतर्भूतांऽसंत्येवेवंचतन्मात्रनिवेशोनेतिभावः·केचि

तः प्रवृत्तिरिति षष्ठ्यर्थो निषेधत्वेनेनाज्झि षमानंतर्थे मज्ञत्वेनाश्रीयते तत्रो वा यं तिनिषेधः तस्मादिष्टमन
रस्येत्यस्य पंचम्यं नार्थे एवं वह्नितसवाय्यर्थो न्नाधमियात्हृत्कमानशिरेधः अत एव व्याप्तमहितकुन
मित्यादौ हस्वस्यो तिगुलासिद्धपरिभाषकानारितैः स्नेजं तद इति सूत्रे भाष्ये इत्यादेः प्रकृतमुप
संहरति एवं चेतिः निषेधाप्रवृत्त्याः सिद्धमिस्मन यानि वाहेवेत्यर्थः सिद्धिरेवेद्धवगानितिइत्या
घासिद्धिः षणामेवेत्यर्थे न तथा च भाष्यादि किमपूर्वमिति भावः वस्तुनस्तु मेधते इत्यादौ नधा
स्विति निषेधे कार्ये षः परेति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्राभावातिदेशस्य सत्त्वेन स्थानिति
लोविसत्यप्भवतोनिषेधस्य लोपे प्पभावातिदेशात् तृतीये स्वाजपक्षेपि न दोष इति भाष्यादि
कसम्यगेवेमयमापियक्षः साधुरेतावि चकैयवेल्काघोप्पकुत्नः यथावेदमित्यायासिद्धेधामि
न्ताहृत्कमानशिरेधाच्च किंवषत्व ग्रहणानतायकं पदद्वयसंबंधिवर्णीद्वयापेक्षत्वमेकादेश
स्येवेराः एवं यदसंबंधित्वेन षत्वस्यापि यदद्वयसंबंधिवर्णोदयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् नयस लाम
मवेयिमात्व षत्वग्रहणांसिवरित्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन यद्दत्वेन सात्यराघोरितिनिषेधेने
घविद्धीरिति वाच्यं न एकादेशस्य परादित्वेनोसिवरिस्यस्य यदत्वेन सस्यापरादित्वेचानदप्रवृत्तेः न

चाशास्त्रीयेनिषेधप्रतिबंधे कथमतिदेशः अथ तत्प्रतिबंधोपि शास्त्रीयं कार्यं तत्स्थानेऽन्यस्त्रोसिचा
दिमस्यायदत्वेनेणः एवं यद्वासंबंधित्वेन दघोरसमन्वारजायकत्वं युक्तमेव किंच नयदहयुसं
बंधिवृणां दघोयेस्य त्वेनेन तत्रं लेकिं तस्या निमित्तत्वादिनेति षत्वस्येव तत्वात् युक्तमेव तदिति वा यत्रै
यादिकेऽनरंगे कार्यकालनयथोद्देशपक्षः परोक्षमिति स्थित्यस्याप्रवृत्तेरन्यत्र प्रचलत्वात् तस्मात् ह
न्यग्रहणामेतत्त्वापकमित्यन्यत्र स्पष्टं परिभाषार्थं तु अवोऽन्यानंतत्येतिमिन्न केऽनरंगोकर्तव्ये जा
तस्य वहिरंगस्य नहि छप्रकृतिमिते वहिः परेन वहिरंगत्वस्यभावो वहिरंगत्वं तेन न तस्य प्रकाशितं ८
तस्य न प्राप्तिरिति असिद्धमित्यतः परत्वान्नुत्पत्या बोध्या धोलाभः किंच ज्ञापके नासिद्धपरिभा
षाया अनित्यमेव ज्ञाप्यते तेन न निषेधः लाघवात् अत एव बहुषुस्येति अव परेति च सत्रस्यभाष्ये स
गच्छते अत एव वचनिषेधस्य विप्रतिषेध सत्रारंभनोद्धरेव स्तृत्याघन्यत्र स्पष्टं किंच एवं धातरूप
सर्गो लोतीति यङ्ः स्टहूकारान्वेत्यादि सत्रेषु भाष्येषु दर्शितं इति भाष्यरीतिरेव युक्तेति वोध्यं तत्र ह
रिजिनिद्विसीय यष्ठे धातृयदस्याव श्यकत्वा दाह धातावितिस्त्र हेतोरेवा हस्सतीति आर्धधात
क परे प्रत्यासत्या यद्वस्य धातोर्वे गुणावृद्धी इति वाच्यो थोस्तान्यद्लितमाहा धे धातकनिमित्तेगु
णोति पत्नोपे इति लोपो व्यारितीत्यादिर्निसिध्यते दितिगु गंत प्रयुक्तगुणास्तु हेय यतोत्यादेसावृकारादिमा

कः निरंशानि पातनात इदं च पलोऽर्थ मात्र प्रपकं अन्यथा वर्णमात्रा शयत्वेनात रंगोपलोपेक्षारं । वहिरंगस्य
पुक्तोः सिद्धस्यासनतस्यान्तरसिद्धिरेवेति प्रागवतः इत्यपि द्वितीयपक्षेऽपि । पूर्ववत्तेन गुणस्यासिद्धिरितिभा
वः तनाहवि । स्वचित्ताप्रागुक्तरीत्या तन रोघ इति अनुमपि पक्षो निर्दुष्ट एवेति तत्तीयपक्षेऽपि तान्यर्थः
प्रागवत्त वो ध्यः फलितमाह अर्थेति । अत्र पक्षे स्पष्टार्थमाह धातिति । तत्रान्तीयपक्षे तावत्तमादौ प्रसिद्ध
त्वाच्छ्रुत एव दोषान्तरमाह लोपेनेति । नलम्पेनेति । वोप्युक्तमेन लम्पेनवेत्यर्थः । प्रत्या सत्याश्रयणे
वद्धो हि गोवेध सिद्धो गुरुस्य तन्त्रा घञ्चित्योभयविज्ञेघगात्य स्वीकारेऽनर्थकः स्यादिति भावः । त
त्रैतायत्तावाहत तत्त्वेति इत्यत्र इत्यादौ नित्यत्वादिति । गुणस्तु निषेधेन न कृते प्राप्नोतीत्यनित्य इति
भावः । यत्र सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति गोलोपयत्तिनाराय गास्तन्त्र न स्यान्नसमतत्वात । अ
त एव च लोपा विनिर्वा निकमाख्यादित्यं गति । अपि तं स्थस्य गुणायि समुदायकः । क्रमे णान्वाख्या
नेशंकतेन चेति । गोलोपात । अकृतनकप गादेः । अंत रंगत्वात । तस्यैव तत्राप्राप्तेः । विभज्येति यदस्येता
दिः । यस्त्वेदित्तेरोभयोः समकाल प्राप्तावपरनिमित्तकत्व स्यातुल्यत्वेनत दसंभव इति भावः । ननु क्रमे राम
णान्वाख्यानपक्षेतत्संभव एव किंचिविभज्यान्वाख्यानपक्षेऽपि पदवोपस्थितनिमित्तकत्वहूपात
रंगत्व संभव एव पद्धेत्या दाविवानब्राहोयेति । प्रकल्प्य वेतिन्यायाम त्वकादित्यर्थः । एतेनोपज

निषेधेति। न्यायस्य माघ्येऽसत्वाविंत्वमित्यमित्यपास्तं अस्य तन्मत्वकीलेवतत्वमित्रत्वात् तदानंत्वचारिता थ्येमानां
तर्वेधितत्प्रावल्यं वेअप्राप्तमत्यस्य त्वाडित्यत्रः इति यंप्रकृतम्वेअस्याहि निषेधाप्रवृत्तीर्या सहीतिन्यायेन प्राव
ल्यं तोधितं तस्यापि वीजंतह विधुन्मत्वकत्वं एतेनगुणाप्रतिवेधो यत्रलोत्मुक्तस्यादोषश्च लवियक्षणासमानका
लीनत्रचरितार्थो निषेधो नातरंगं गुणमन्त्रबाधितुं समर्थत्रय वादोपिवेयपक्ष्यन्त्रचरितार्थ तह्येतरंगेणावाध्यत
एवेति न्यायविरोधादेवं चरंविंत्वमिनिविवरहेन्नारायणोक्रमयास्तं तेन अप्रघवाजाभावेपिद्वितीयवीजसमानप्र
गुणप्राप्तिविषमे चरितार्थो भावेन हि तीबीजस्यापिमत्वात् अन्तर्वचनेऽपि भ्यांसमानेनेतिन्यायासिद्धस्य स
मवायापक्षनिषेधाश्चेति। न्यायेनस्यबाधकात्वएतेन विभक्त्यान्वाख्याने प्रागुक्त रीत्यातरंगत्वसत्वेन्यायस्याप्या
विषयत यानमानेकर्थोनिर्वोहश्चप्यास्तं न्यायानवकाशकतायाहान्यथेति एतेनादादेशस्यानवकाशत्वादेव वि
हितत्वमेतदिप्यपास्तं तेनत्वगुणभूतप्रकारान्तरासंभवेनत्वमेवकस्यनात्न्यायेनिनापितत्त्विसिद्धिं तदसत्वमेवेत्यार्थं
कतेनचेति स्वाविमि अंतरंगत्वादंतादेशोहृते यान्यादि। आलिधापितिषिद्धलस्यस्थानिता वष्ठे दकत्वादितिभावं
न्यटतीयसमाधिंनायप्रणाघनुरोधेनाहकिंचेति। यंतीतीति। यंतीत्येनदस्यतरहियथेः अतएवाहहेइति। इ
हमुपलक्षणांविनियायेतिपरिभाषा अपि रत्नायिमेघतद्याहावपिडाहिवदिति। वस्तुतस्तु एतेपरिभाषेनस्त।
भावोऽनुलेखात्। समर्थग्रहणांऽतंत्रन्यायप्रसिद्धार्थानुवादएवेत्यन्यत्र स्पष्टमितिमध्यमसमाप्तिरेवयुक्तः।

एतेनांतरंगानपि विधेर्नत्निमित्तविघातको बहिरंगोविधिर्बाधतइतिन्यायेननिर्वोढः कैयटकौस्तुभायुक्तंतनयुक्तं निषे
धस्यापवादत्वाव्यवहारादितिरत्नप्रकाशोक्तमपास्तं तत्रापवादस्यापिबाधकमात्रपरत्वात् तन्यायस्याय
त्वाच्चइतिबोध्यं तेनात्रापिपक्षेहविः स्वविताम्राप्नुक्तरीत्यामानदोषइत्समयमपिपक्षोनिदुष्टएवेतिः तदेत
द्धनयन्नुपसंहरतितस्मादितिः एवोदाहृथैतेनानिषादस्थपतिन्यायेनलघुम्नतंतस्सूत्रघसमुद्वपदार्त्तस्ये
वपुल्लतंसत्वविनं व्यधिकरणाबहुव्रीहेरुहम्भतस्यारत्नन्यगतिकत्वाच्चस्थानिवद्भावानाश्रयणोनायंवमु
कारेणातत्सिद्धिरितिसूचनायपरेनतद्वत्वेस्वः यद्वातेराश्रयणेसूत्रप्रत्याख्यानमेवेतितदनाश्रयणेने
वसूत्रस्यसत्वेनबहुव्रीहिं विनामेघतइत्यादेशस्त्रिनिर्वोढत्वएवेतिः एवोपृथाभूतएवः सूत्रमतेएतेनपूर्वेषा
न्त्रशब्देनानाश्रयणादेवः परेतिनप्रवर्त्तनइतिनारापरास्तमपास्तं तदेतद्ध्वनयन्नाहदेवंहीतिः इक्हेतोरे
वाहारम्येतितदनाश्रयणेनमेघतइत्याशौनिषेधार्थमित्याद्धिः रिष्यतिरेवेतिः अनेनतरेस्येति-पाणान्त्राधा
न्याद्वेतिभावः तथाहतिवाक्यार्थमाहधात्वितिइकपदमितिः षष्ठीतत्पुरुषः तद्वाधकेषवध्यंतंइकइति
पदमित्यर्थेस्फुवितथैवलाठः नन्वेवमर्थेमेतदत्तआहतनेश्वेतिः तथाचधात्वंशलोपनिमित्तार्थं धा
त्वेकपरेधासगुणाद्बृद्धिविधायकसन्नेतत्पदंनोपतिष्ठतेइतिसूत्रार्थोबोध्यः वेमिइत्यादिपवाघञंतदु राम
नेरसूत्रेप्येवमित्याशयेनाहमित्तरइतिअंजनस्येतितित्याचातेयेइकपरिभाषातआद्यपातराहूतिप्रकेव

निभावः यत्रैकैकं अतः हेतोरेवास्य घटत्वेनेति । शेषोऽतिस्फुटं गीत्यर्थः विधिपरिभाषयोः स्वरूपकार्ये विकारत्वभावेन
शेषशेषिभावादिति भावः तथा तयोः देवसंस्कारादाहवार्थेन इति वदर्थेन इति तस्य तदधीनत्वात् तभावत्वेनानु
रिति शेषः भेदविपोगे विशिष्टयादेः इति यावत् । कर्मेतिष्ठि चेत्यर्थः क्वचित्त्वेव याठः गुणावसासापरं य
त्यावायं हि शेषत्वं तदुक्तं एकार्थः एकोद्देश्यकेऽत्र विधेयद्वयासंगतं वाक्यं अथैकादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभा
गे स्यादिति जैमिनिसूत्रात् अयं संभवादपि गुरुध्यानेनानिबद्ध इत्याहवींचेति । प्रसज्येति विधाय विहितस्य प्रति से
धेऽत्यर्थः क्रियायाः इहतामन्त्राग्नेव गुणत्वस्यापुप्र... पादत्तेन एव व्यवच्छेद्यमाह नत्विति अस
मर्थेनत्र घोत्यन्तामावविशेष्यकवोधे प्रकारतासंबन्धेन तिङः समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थिते हेतुत्वादि
निभावः नञर्थः अप्रकृते गुणान्तरोपस्थार्थः धोसाविति प्रयुक्तः याठ धनत्व मिति अन्वेतीति शेषः अत एव
वतस्यक्रियान्वयादेव अत्र संकरदुनिवृत्यादेति तिङः समानाधिकरणतयादिति भावः अन्यथेति तस्य नामार्थोऽन्व
यायोग्यत्वेन स्वयतन्त्रत्वं गोकाराते प्रकारतासंबन्धेनतादृशा नञर्थविशेष्यकवोधे नामजन्योपस्थि
तिर्हि हेतुरिति भावः तदेतच्चिन्तनयन्नाह पुष्पत्वं प्रतियोगिताकाभावधीरत्वेपुष्पयानि प्रतियोगिता
काभावधीरिति विशेषणस्यस्वलाभ्यत्वक्रियाहिशेषत्वमितिशंकां निरस्यति तत्रार्थमिति नामशब्देन
सुबन्तमित्याह अग्रथेति । स्यान्वयीति दंडाभावेऽभ्यग्रवलम्ब्येत्यर्थं नीत्वयट वमत्र घटोनास्तीत्यस्य व्य
वहारः घीत घटो नास्तीति व्यवहाराच्च धनिति चे देवि तामोऽन्वसमान मित्यन्वभावेन तदेव चायोः स्वयं नास्तीति

प्रतीत्या सामान्याभावसिद्धिविशेषाभावकूटस्यनतो धासंभवात्॥ अन्यान्वयितावच्छेदकशब्देन प्रथीन्व
यिविशेषणामुख्यत्तेः तथा पोतघटस्यत्रयीतदूपप्रतियोगिताव्वछेदकं चानत्राघिघटत्वमेव विशिष्टवो
धविशेष्यवृत्तिधर्मस्यैव प्रतियोगिताव्वछेदकत्वात्॥ तदवच्छिन्नाप्रतियोगिताव्वयीतेस्यादिविशेष
णावत्त्वान्नीन घटत्वमिति निष्ठेवविशिष्टत्वं च प्राधानात्मार्त्यंतमतिरिक्तैः सर्वथाऽतिरिक्तत्वेतवैशिष्ट्यकार्यतोयस
र्थे विभागस्य नतापत्तिः अन्यएवाभियुक्तैरन्वयितावच्छेदकेस्मुगनत्व प्रतियोगितावच्छेदकेति यथा घटप
दादि घटत्वादिना शक्यं वाद्य प्रकारादिनाकांक्षाविदवच्छिन्नावोधस्तथा प्रकृते विशेषणावत्वात् पुरूष
स्यैव तत्प्रकारकत्वन स्थले अहैवमिति प्रथमपुरूषवदिन्यर्थः॥ एकवचनमिति एवं घपनत्वाय यानसंतोत्या
दावपि बोध्यं॥ आख्याताथर्सख्यान्वयित्वस्यतत्त्यासामानाधिकरण्यपदार्थत्वाकिंवनिनादि विविधा घेक
वोधित्वमप्येकवाक्यतापाएकत्वेति चिद्भिन्न सामानाधिकरण्यपदार्थत्वाकिं चतिनादिविविधा घेक
वोधित्वमप्येकत्वान्यादिवाकोवकत्वेकत्वेऽस्या द्याकांक्षा यांप्रत्यासत्यादिवा घथोन्वयिनस्य स्येलाभे
चाभाव प्रतियोगित्वमनन्वयात घटसत्ताभावबोधसमनैपमादिपनियमेन घटाभावबोधापीतिन नादि
घ यथासंदेहादिरिति बोध्यं॥ तदाहन्यत्रेति॥ एवं तस्यक्रियान्वयोपि सिद्धः॥ कारकेतिशिष्टक्रियापाया प्रामन्न राम
येविं मानमतो युक्तं तत्त रमा हैवमिति अन्यमस्त्वनमस्वेसथः॥ योगेमस्येवेतियोगे एवमसनोस्यर्थेः अपि
नात स्मृमत्तपः॥ वक्ष्यतिसवंधेनातमित्यादिनेति भावाच्छियाः॥ वक्ष्येवेतिविशेषतासंवंधेन कारकप्रका

एवं "समवृ०" इति प्रति धातुजन्योपस्थितेतेनैवास्तीति भावः विशिष्येति तत्संबंधस्यांतरंगत्वादिति भावः एवं भाष्यसि
द्धांतमुक्त्वा प्राचामयोद्देशं मतमिति बोधयितुं तत्सिद्धांतमाहनन्विति: सर्वत्रेति शेषः तत्पक्षस्य सत्वेपि न स्पृ
गुह्यतेवादाह निषेध इति नाम सेवि: सुविताततडीजंत समस्ते द्योतकत्वेपि अस्मस्ते ऽसति बाधके तदर्थे
स्यैव विशेष्यतया बोधात् वाचकत्वमेवेति तद् धनयत्नात्सिभ यथापि हेति प्रकृतसूत्रादौ इत्यर्थः पूर्वप्रकृतेरतिपा
वत: एवमग्रेपि अत्र कथनेतात्पर्येन तत्रेति भावः विधे: विधेयस्य: निषेधेनितस्यापीत्यर्थः ध्यते इति प्राप्ति
योग्यत्वेनेति भावः हि यतः प्रकृतेतोत्तरार्थं। गौकारेसतीति गाहा हि प्राप्तेयेन तस्यानंतरस्तु पस्थितिरित्यन्वयः समवा
हव्यर्थेति हि यतः व्यंजनगुणाप्राप्तेरभावात्: एवं स्थिते: आरस्तत्रानुरोधे नु निषेधेन तत्संबंधे: द्वितीयक्रिया
नु पादानादाक्षिप्तेति: भवंतीत्यर्ट: संज्ञा: रीत्येनिड पस्थितावन्वय: पदेवस्वे इति शेषः भवत इति विधीयते
इत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात्: वाक्यार्थत्वायपस्थित्युर्गोति: आक्षिप्यगुणाहाद्धिशब्दाभ्यामित्यादिरीत्यग्रहः
निषेधेति: निषेधेत्वयइत्यर्थः पूर्वतः अश्वतिपक्षितिरितिपाठांतरमप्रतीतत: शब्दतत्त्वयेत: प्राप्ताप्राप्त
विवेकन्यायेनन्यायेति: शब्दान्तर्या प्रतीतिहेतोर्थे: इत्याहरणमिति: जातावेकवचनं एवमग्रेपि: आर्धधा
तुके: आर्धधातुकत्वावच्छिन्न: धातुग्रहणात् बहुव्रीहिपक्षेतत्रार्थनोभयविशेषणात्वंपक्षे आर्धधातु
के: आर्धधातुकत्वावच्छिन्नेः धातुग्रहणात्रेकरणायगुणाहाहि विशेषणत्वपक्षेव बलावित्यादिरित्याव
त्यर्थेन स्पष्टोय विशेषणत्वेन्न तो पार्धधातुके इति न्यासेस्पष्टमर्थमितिबोध्यं इति किमिति: एकाचो

दैत्यारातिवतद्विनापिवरुश्रीहिःसुकरइतिभावेः यद्यपिभास्येआर्धधातुकग्रहणाम्पेरिवतीतीति प्रमुसहशां
स्यन्नेनथापितत्रयुक्तमःपटुःप्रत्येतल्पकिवाधातुलोपियङ्लस्थायांफलाभावादेधातुकाभावेनधात्ववयु
वलोपाभावेनातिप्रसंगस्पततश्राभावानतदेतधनयत्रात्हपीत्यादिःउक्तानीतमुहघयश्चेपुतरामत्र दो
षइतिसर्वपिनुमहिचैकेतिःतस्नवश्चीतितथाचसम्याद्दिक्षितोऽसंभवातस्पतत्रप्रवृत्तिवचनइदमि
नएवाहागुनाक्षीनिः एतत्वेतिमौभावःअतेत्रतोतोयीमीसैःप्रलेतनल्पत्वेननस्पेतिलोपोव्योरिति। लोप
योन्यथ्येतथाचगद्श्रीलिपक्षेनापंरोवड्हितिभावःननुलोपिवत्नासेप्रस्पयेइतितत्वमस्वातमेवानञ्प्रा
दनलीतिपतइत्यर्थः नत्रलोपोव्योरितिसर्वेकिंचःआर्धधातुकग्रहणाभावेऽनरेगत्वानन्मुहवस्य
स्याद्दितितेनोसीत्यादावपिदेवएवंचस्तितस्तुयङःलुकत्वांदसत्वात्किंतिचेति सत्रस्याभाष्यादित्येषा
यङ्लुकःनानामामावत्वाभावःनेदंफलंअतलम्पत्रथममपिवोमवीतीतिविहायवक्षरसंतञ्जतदर्थ
मव्युपायात्रयतोवरुशोद्व्यमितितद्भावःनचैवमपिप्राप्नुलग्रीत्यातदसंगरेवपथोवेशेतदवस्था
पांयङःतेनातसंज्ञायांएकदेशीतिन्यायेनतत्रसत्वमितितदाश्रयाएवंचार्धधातुग्रहणंव्यर्थतयावङ्
श्रीलिंगसंज्ञायांएकदेशिन्यायेनतत्रसत्वमितितदाश्रयात्सुलाभावेव्यर्थवानधातुलकावीति राम
न्यायेद्वेतिवोध्यंःएतद्देतिप्रतीत्यादिःलोपादितिक्रितिनपुरोयङ्तिवलोपविधानंदहोवाधना
वीमितिभावःलतीतीतीत्यादिप्रयसदाहुंनोहहेनादयोपियराख्यातरह्वादिगितिःपामेवेति रंजेश्चे

कं
त्वनुकतेः कथं न स्यादिति अस्योत्तरस्य राजन्तादवृद्धि निषेधकत्वमेवेत्यर्थः यथा चैतत्साम्प्रतं श्लोकं ग्राक् पापमने
पठं नाम्नः स्यानितिस्त्वच पठेतीति भावः वैश्वस्याराज्ञानतिहेति पापचतेदन्तुक्ते पलमाह पदं लुगानां
दितित्तु नैमित्तिकपदं त्वनुगतानादिनत्यर्थः तथाच धातोस्तत्यानियोगपत्राव पर लगनतः प्राणुक्तरीत्या नेतीमि
तमायै धातुकेनेतिमावः तत्रास्याभावाच्च त्वा याहनोनावेती तिः त्वोपदत्यत्रेति पाठः वद्दिनिति ग्रन्तु राहरत्वा
मित्यादिः एतेनेत्यस्यार्थमास्यष्टकृतिति भावः अतएव तत्र तत्संभावेन प्रक्रियाकौमुदीका एतोसाहरतानां
मसंभवादेव अपिनाभाष्यादिसमुचयः किं च भितिदिनं त्वा दिशि पदत्तु गन्ते पाठनेवात्वे सदैव हतंनाघद्यात्मिदि
तितु रव्यर्थे नांतव्याह वदितिति इत्यवयवेतिः पवोक्तरीत्येति भावः एवं सत्र मतमुत्क्वा भाष्यमतमाह भाष्येति
नैमित्तिकनिरासायाहाचीति प्रत्याख्यानमेवोपपाद यति निन वेत्यादिना यद्यपि भाष्यपरत्वमप्युक्तं तथापि
तस्याप्युक्तत्वं तत्रैवोक्तं इति धायाहयोनेति यद्यपि योगविभागेऽस्मदोत्त परिभाषया सिद्धिस्तथापि
स्पष्टत्वापाहचात्रेनयैतिप्रमनुवत्येवेमर्थः लुक्तौ वैपर्यानित्याह चेतिवेत्तुक्तरीत्या भ्रोष्णस्पलुक्त्वाधक
त्वेतथा च तत्र न यिहद्धिः स्यादिति भावः अतरंगोनित्यस्य च प्राबल्य प्रवर्तीकल मंतरंगत्वं नाहितेराह यथा
दष्यवृत्ति रितिभावः एवं अनैमित्तिकलुकः समुदाये प्रवृत्ता वव्यजेनिमित्तके पदयगद्वोत्पत्ति निष्पत्रये गु
णादितिहावेधातुके नीतिभावः अचः प्रत्ययं जनः अजादौ प्रत्यये तया विधानमयंत्सत्यालब्धोऽपि
नप्रत्ययो तत्राह सहीति यत्तदित्यर्थः वक्ष्यमाणोऽपि प्रायः लुमेहनिलुकेति भावः तमेव शंकायामेवैकं

प्रतिपादयतिप्राग्दीव्यतोऽणित्यादिनाप्युक्ते इतिस्तोपेनेतिभावः व्यञ्जनमदृतिः यायस्य सर्वप्रसक्तेरितिभावः ननुअस्त्वेवंत
थापिकिंपाबाधितातोनस्यनत्वेशङ्काकिंवानापद्यमानत्वेतिअन्नेकेमेसमीमर्थः नलघ्यामितिः समुदायेत
स्महत्तेरितिभावः नान्तइमाहलुइयोतसोयायानितिदेतिशेषः शकनेतद्योपस्यातिअन्तोयस्येत्यर्थः तस्ता
वेद्यतियामतरंतथावनोयदेशोकंप्रत्यत्वंकिंवानिर्देशिकमितिभावः चेदितिनेतिशेषः हियतः तदादितिस्था
निवद्भावातिदेशोवेत्यर्थः तत्रस्थानितिः मात्रपदेनेविद्यमानत्वव्यावृत्तिः संभावनामेवाहपरिहीतिः तुमेतेति
एकदेशातिशास्त्रोयन्यायेनेतिभावः अजमानमाहचरेदृतिः वस्त्वर्थेस्थानिवदितिप्रवः परेस्यलोपस्ये
तिभावः तेननूनत्तेनग्रस्यपस्योक्तरीत्याअनामेयितत्रदेवस्यलोपरूपकार्येस्येवातिदेशोस्त्वतआहनहि
निः अप्रकारसत्वे परस्यानिवज्जेराहायायायेतितस्याप्रत्ययलात्यवहितत्वाद्याहान्कणादितिनिषेधेनः चरेत्वमु
नस्तुवरेनिषेधानयरांनेतिंसत्रविषयोक्तचित्थांगीकार्येपिलोपुवादेननथाप्रकारांतरेणानिवीहास्तिप्रवं
चिन्त्यंभाष्यप्रदीपोद्योतव्याख्यायामितिवोध्यंतदाहदिशितिः एनुः एदोषाभावात्स्वनिमित्तकेत्युक्तिव्यर्थाग
स्तोपेः परतेलुगितिः अतोयोपोत्तरामितिभावः अततायाहयथाहेतेः एषामितिअत्रे नुपः भवतीतिः ननुलघु
पधात्गुणाद्द्रतिभावः दिनिचेतिदिस्पत्रवेत्यर्थः सोश्रीतिवदेतिः अत्रकश्चित्स्थादिम्योनुलुङितिङिसार्वधातु एम
केतिगुणाप्रवेनित्यत्वाद्वङिद्विवचनेचेतितिनिषेधादियण्लघभावेद्विवात्परत्वाल्लघूपधगुणोऽवीरक्तस्याहि
त्वनिमित्तान्निमित्तकेत्वाभावात्तः इतितन्न अतरंगत्वात्द्विवस्येवप्रवृत्तेः अक्रयितिकरतोप्यविशेषान्ये

सजातीयकत्वात्ः सामानाधिकरण्यात् तेनोपधाकार्यमत्र स्यादित्याशङ्क्य बाधकेनापि न दोषः स्यात् एकस्य सजातीयाये
स्वत्वेनोपधाकार्यं स्यादित्याह सामान्यनिमित्ताद्धि स्यान्निमित्ताद्वि निमित्तता तत्रैव ततः प्राबल्यबोधनो दृष्टिर्बोधं
भाष्यमतमुपसंहरन्नित्यस्मादिति कार्यिदोषाभावात् क्लिष्टं षष्ठेः हस्वाद्यनुरोधेन शंकतेन चैवमिनिष्टतायां षष्ठेः संक्र
सिद्धतिः संक्रमतः अपसारते गुणावृद्धिय स्मादिति सक्रमः गुणावृद्धि प्रतिषेधविषय क्ङिति प्रांशासेते यः अन्तरा
वृद्धिस्थानरूपो वर्तितिरिति न्यायेनाहहरेतिः आदिस्रह तामामथ्यो स्थितिभाक् निष्कर्षेतितिः आदिस्रह ताम्यामाभा
नत्वादि विधित्वं आत्वावसर्वत्र प्रवृत्तिरिति भाष्यप्रसिद्धान्तेतिपष्ठे नन्वकिंतत्र दृष्टाधानेष्वातन्तायो घ्रामहष्था
नरमितित्रंते आयु प्रतीति वस्तुतस्तु नात्र विकल्पप्रसङ्गः संभाव्यामात्रत्वादिति दर्शोऽत्र मानाभावात् शतीस्फुं
टीभविष्यतीत्याशंक्याह समाधित्रयं चचिन्त्यमिवेतिबोध्यं प्रकाशकृता रायणाहल प्रकाशकारिमतं त्वेऽस्यैतं
मनुवृत्तिग्रन्थवदन्तीतिः प्रकाशकृद्धृदयस्य समर्थः प्रकाशत्वेन तत्प्रकाशवितामसतिा स्थंयघमाह गुणो
पधोतिः अव्यवहितत्वात् दूलास्य पूर्वेनियातः प्रसंगादिमत्रान्वयः सर्वकेत्वस्य आख्यातिधोतो विन्या दिः इद
वर्णोते वृद्धतिभाकः धंसदतिप्रमुखेतिशेषः न्यूपधेतितद् यत्नकृत् एषमर्थः तथोक्तान्तत्वौ यय दंकादिकापाम
धिकृमितिति सूचितं यथा लोपेनैव प्रग्रहान्तः पाद्यादूत्यागतं तस्यैव समाप्तिः अकारेति सूत्रेन न पयघञा दन्नोपु
लिपदेष्टेदः सूचितः न समानं दोषणतापत्तेः कथंतर्हि लोलुवादिसिद्धिरत आह लोलुवेति यस्मानुस
योचकितिरिति न्यायेन ते पमनुरोधेनतावत्समाधत्ते लोलवीतिः गुणोऽयथा गुणः तावत् आदो अत्र मा

नमा हानम एवेतिन हास्कृस्य तस्याश्रयणाद्रेवेयमर्थः क्षिप्रार्थे तत्वमुमयारपतिशिशादीजित स्यश्चनुस्वारस्य
रस्वे स्य षार्थे ह्रो पस्य मत्मत्रोयस्य कथ निमित्ते स्थानिवसादेशइस्यने नेतिभावः नन्वीदृशकार्ये। नि
देशेन संमतः निमित्त हृयकार्ये स्यैवतत्रग्रहणात् अत एव स्थानिवत्सूत्र स्यभाष्ये संगच्छते: किंचन
यातियाना सौनित्या निट्त्वपक्षे णानिषेधे ष्यतिदेशायमिरतस्त्राह सर्वेति निरवरोग्रहात्सायकार
नादिका रतः पर्वेम मात्रस्या शास्त्रीयत्वेपि न चातिदेशेन स्वाभसीक्षियत इति नानिप्रसंग इति मावत्त
दोहेत्थमिति कथंचित: सर्वतोग्रहणास्यप्रत्या ख्यानात्स्य निर्मूलमेव के शः चस्त्वर्थमपि: स्वतासिद्धत्व
मुक्तयः स्थान्यादेशवति याठग्रत्र मानमाहान एवेति ग्रर्थवतितहि श्रामादेवेयमर्थः संयोगनं शास्त्रीयः
ग्रन्यथार्थतस्य त्वंतन्याश्रित्यतथात्वं ग्रते श्योरुसंगातिः स्थछेवनन्वेवमपितत्तेनासिद्धि तत्र श्रा
नस्यैव स्थान्यादेश भावस्यो पस्थितत्वेन ग्रहणाद्वेचतदपुक्तं भवात् ग्राश्रयत एवेति ग्रनेऽर्थवांतया
ण: एतंचेः नस्यतत्रक्षिप्रामेधुरस्थानीति: पर्वे सत्रे तोतिभावः ननुसर्वत्र ग्रहणप्रत्याख्याने तत्रापक
भावाङ्कार्थमिति न स्पादनुरोधेनेवासङ्के वेति ग्नायपिष्यतेऽनिमाष्य इति शेषः ग्रात्वित्रहलसावे
सिद्दीर्घेजानानांस्यादिसिध्याद्दीर्घोनकर्त्तां ग्रामवतीयुक्तं ग्रगोग्रागाधिकारेव्यञ्जनिषघ्न युक्तायेन
क्लिन्यातिस्य स्यागकार्येस्यकर्णोत्प्रवत्तावविधानमुवतातितदर्थः हयोरिति निर्देशनत्वध्यानितमत्वध्या
थेऽनिषत स्पेतीति ग्रत्रारिडेतिसायकग्रावादीर्घोपरि: एतेनांत्योपिनिरस्तः नवाघेस्तुनां करणासा